

ערבית יהודית מדוברת במצרים המודרנית: מרכיבים עבריים ולא-תקניים

1. מבוא

1.1 הערבית שבפי יהודי מצרים

הערבית בפי יהודי מצרים¹ במאה העשרים נחשבה כשונה מעט מאוד מהלהג של הלא-יהודים, לעומת כמה להגים אחרים של ערבית יהודית שהם בעלי ייחוד מובהק, כפי שניסח בלנק בעת דיון על לשונות היהודים:

ערבית יהודית בעלת ייחוד מובהק היא, דרך משל, זו של יהודי בגדאד. זהו להג הנבדל הבדלה מירבית מלהגי המוסלמים והנוצרים שבאותה עיר, הן מבחינה לשונית צרופה הן מבחינה חברתית-תרבותית. לעומת זאת, דרך משל, הערבית שבפי יהודי קאהיר אינה בעלת ייחוד יהודי מובהק: היא

* מאמר זה מתעד חלק מהממצאים של מחקר מקיף הנמצא בשלבי השלמה. תוצאות המחקר כוללות, מלבד תיאור נרחב יותר של הדקדוק והלקסיקון של יהודי מצרים, מילון המְרָפוּ את הממצאים הלקסיקליים, ומבחר דוגמאות של טקסטים מוערים ומתורגמים שהוקלטו מפי אינפורמנטים. המחקר מבוסס בעיקר על חומרים שנאספו מפי עשרות אינפורמנטים, יהודים רבניים ויהודים קראים, רובם יוצאי מצרים החיים בישראל ומיעוטם יהודים החיים עדיין במצרים, וכן מפי לא-יהודים החיים במצרים. נוסף לחומרים אלה אני עושה מאמץ לאתר יסודות של הערבית היהודית המדוברת גם במקורות כתובים. ראוי להעיר, שחלק ניכר מהממצאים שנאספו מפי האינפורמנטים אינם נמצאים כלל במקורות הכתובים. מכיוון שמספרם של האינפורמנטים היהודים בעלי הידע בערבית יהודית מצרית הולך ומתמעט, והאוצרות הלשוניים של הערבית היהודית המצרית נמצאים כעת בסכנה של כליה, אני רואה באיסוף החומר שבעל-פה משימה דחופה לא פחות משהיא חשובה. הממצאים שיתוארו להלן נלקחו מתוך החומר שנאסף מפי אינפורמנטים. לכל האינפורמנטים האלה, שהקדישו לי מזמנם היקר ותרמו מהידע שלהם, נתונות תודתי והערכתי.

1 הכוונה ליהודים דוברי דיאלקט ערבי כשפת אִם. ראו להלן §1.2.

נבדלת מלשונם של הלא־יהודים הבדלה מזערית בלבד משתי הבחינות הנ"ל גם יחד.²

ובמאמר שכתב אומר בלנק:

סוג הלשון (variety) הקהירי הלא־תקני המתואר כאן [...] הובחן אצל יהודים ילידי קהיר, ועד עתה אצלם בלבד. נמנעתי מלהגדיר אותו כ"קהירית יהודית" או כמשהו דומה מכיוון שאין הוא מדובר בפי כל יהודי קהיר, שכמה מהם מדברים קהירית תקנית, ומכיוון שפרט למילים וביטויים עבריים אין כעת שום סיבה להניח שתכונות של [סוג הלשון] הקהירי הלא־תקני אינן מופיעות אצל קהירים לא־יהודים.³

למרות ניסוחו הזהיר, באותו מאמר ובמאמר נוסף שכותרתו "ערבית יהודית מצרית" (המתאר טקסטים שנרשמו במאה ה־17), הניח בלנק בפועל את היסודות לתיאור הערבית היהודית המצרית המדוברת המודרנית. נראה לי כעת, בעקבות הממצאים של בלנק ובעקבות הממצאים הנוספים שלי, שחלקם יתוארו להלן, שהערבית שבפי יהודי מצרים הדוברים ערבית כשפת אָם, גם אם אינה נבדלת מהערבית שבפי הלא־יהודים (המוסלמים והנוצרים־הקופטים) הבדלה מרבית, כהגדרת בלנק, היא נבדלת ממנה הבדלה יותר ממוזערית. הבדלה זו מצדיקה, לדעתי, להגדיר סוג לשון זה כ"ערבית יהודית מצרית". אני מאמין שאילו בלנק היה ממשיך במחקרו על הערבית היהודית המדוברת במצרים, הוא היה תומך בהגדרה זו, בעקבות הקריטריונים שהוא עצמו קבע.

במצרים המוסלמים והנוצרים־הקופטים מדברים למעשה אותם דיאלקטים, והשוני בין הדיאלקטים נקבע לפי ההשתייכות הגאוגרפית ולא הדתית. כך, למשל, תושבי קהיר, הן המוסלמים הן הנוצרים, מדברים את הדיאלקט של קהיר, תושבי אלכסנדריה מדברים את הדיאלקט של אלכסנדריה, ותושבי מצרים עילית מדברים את הדיאלקטים של מצרים עילית. שפת התושבים היהודים של אלכסנדריה וקהיר מושפעת כמובן מהדיאלקטים המקומיים, אבל עם זה היא מכילה יסודות רבים משותפים שאינם קיימים בדיאלקטים של הלא־יהודים, בתחומי ההגה, הצורות ובעיקר אוצר המילים.

בשנים האחרונות אנו עדים להתעניינות גוברת של חוקרים בלשונות היהודים, המתבטאת במחקרים הנעשים על דיאלקטים שונים ובמאמצים לשמר את האוצרות

2 רבין ואחרים, לשונות יהודיות, עמ' 50.

3 בלנק, נִפְתָּח־נִפְתָּחוּ, עמ' 207.

הלשוניים של הדיאלקטים האלה, שרובם נמצאים על סף היעלמות.⁴ הדיאלקט המדובר של יהודי מצרים זכה להתעניינות מועטה יחסית. רוב המאמץ המחקרי הופנה לבדיקה של טקסטים כתובים המכילים יסודות של ערבית מדוברת (בדרך כלל במשולב עם ערבית תקנית או ערבית בינונית),⁵ ולא של טקסטים המבוצעים בעל־פה (דהיינו מפי אינפורמנטים דוברי השפה). פרט למאמרו החלוצי של בלנק (נִכְתָּב־נִכְתָּבו) על הערבית המדוברת בפי יהודי מצרים, המתבסס על טקסטים שנרשמו מפי אינפורמנטים, שאר החומר שתועד מפי אינפורמנטים הוא מזערי. מאמר נוסף של בלנק (ערבית יהודית), המבוסס על טקסטים כתובים מהמאה ה־17, משלים את מאמרו הנ"ל, ומסקנותיו משני מאמרים אלה הן חלק מהבסיס שעליו מושתת מחקרי. טומיש מתייחסת בקצרה לדיאלקט של יהודי מצרים, ומתארת מילים ספורות מהלקסיקון שבפיהם (חלק ממילים אלה נדחקו בינתיים משימוש פעיל).⁶ בלנק, שעיקר מחקרו מוקדש לתיאור תכונות מורפולוגיות הייחודיות לדיאלקט שבפי היהודים, גם הוא מתאר מילים ספורות בלבד. נחלה מביא בספרו על הדיאלקט המצרי רשימה קצרה של שלוש מילים שלטענתו נכנסו לערבית המצרית מעברית: פֶּשִׁיר ו־טִרְיָף, (ראו להלן §4.5.3.3) ר־כפוליה (חיתול), שלפי נחלה מקורה בשורש העברי כ-פ-ל.⁷ מילים ספורות בודדות נזכרות גם במחקרים אחרים, כגון המילה עֶרֻבָּה (erubbā), המתוארת על ידי אבישור.⁸ מילים מתוך הלקסיקון הערבי־יהודי מוזכרות לעתים גם במחקרים שאינם עוסקים בלשון וכן בתיאורים של הקהילה היהודית במצרים, כגון המילה שֶׁלֶחַת (šelect)⁹ והמילה פּוֹמִינּוּתָה (komminutā)¹⁰ (מילים אלה יתוארו להלן). ראוי לציון תיאורו של ז'ק חסון על הקהילה היהודית,¹¹

- 4 ראו, למשל, עבודותיהם של אבישור, בן־טוליה, בר־אשר, הכהן, כהן (מרסל), קארה ותדגי הנזכרות ברשימת המקורות, ואלה רק חלק מהעבודות שנעשו ונעשות בתחום זה. על היבטים כלליים בחקר לשונות היהודים ראו, למשל, אבישור, יסודות עבריים וארמיים; בר־אשר, בחינות; מורג, מלים עבריות; הנ"ל, מגבש משולב.
- 5 ראו, למשל, עבודותיו של הרי: יסודות עבריים; מולטיגלוסייה; ערבית יהודית.
- 6 טומיש, מצב לשוני, עמ' 1180.
- 7 נחלה, תופעות ייחודיות, עמ' 106. המילה כפוליה איננה מוכרת בצורתה זו לאינפורמנטים שלי; חלקם מכירים את הצורה כפולה (kafula), המופיעה גם אצל בדוי והיינרס, מילון, עמ' 756.
- 8 אבישור, כינויי ערבי שבתות, עמ' 335-336. על מילה זו ראו גם בן־שמאי, גִּמְעָה, עמ' 130-133; בר־אשר, ערובה.
- 9 קרמר, קהילת קהיר, עמ' 8 הערה 18.
- 10 גורדון, יהודה החדשה, עמ' 21.
- 11 חסון, כרוניקות.

שבו הוא מזכיר ומסביר כמה מילים מתוך הלקסיקון היהודי, כגון המילה שְׁלֶחֶת שנזכרה לעיל. כמה מילים מתוך לקסיקון זה, בעיקר אלה הקשורות לאתרים יהודיים, מזכורות אצל מיטל.¹² אל-קדסי, בספרו על הקראים במצרים, מזכיר מונחים הנמצאים בשימוש הן בפי היהודים הקראים הן בפי היהודים הרבניים.¹³ סראג מזכיר כמה מונחים הקשורים לבתי כנסת.¹⁴

ראוי להעיר שחלק מהתופעות הייחודיות לערבית היהודית קבועות ואינן מותנות בנסיבות התקשורתיות, ואילו חלק אחר מתרחשות בעת תקשורת בין יהודים בלבד. התופעות הקבועות קיימות בעיקר במורפולוגיה, הן בעת תקשורת בין היהודים לבין עצמם הן בעת תקשורת בין יהודים ולא-יהודים. התופעות שבאות לידי ביטוי בתקשורת בין יהודים בלבד נמצאות בעיקר בלקסיקון, וכן בפונטיקה (במידה רבה בשל חדירה של עיצורים לא-ערביים במקורם ללקסיקון זה). בעת תקשורת עם לא-יהודים נמנעים היהודים בדרך כלל מלהשתמש באותם יסודות של הלקסיקון המזוהים על ידם כיסודות של שפתם המיוחדת (פרט לאזורים בעלי אוכלוסייה יהודית מובהקת, שבהם נעשה שימוש במצרית יהודית גם בעת מגע עם הלא-יהודים). הלא-יהודים לא הכירו ולא הבינו בדרך כלל את הלקסיקון הייחודי ליהודים. רק לא-יהודים שהיו במגע הדוק ורצוף עם יהודים, חיו במחיצתם או עבדו אתם למדו להכיר חלקים שלו ואף השתמשו ביסודות ממנו באופן פעיל (ראו להלן §4.2), לעתים בצורות משובשות. מקרים שבהם חדרו מילים מהלקסיקון שבפי היהודים לשפות הדיבור של הלא-יהודים, או לדיאלקטים של קבוצות חברתיות לא-יהודיות, מופרים במקומות אחדים.¹⁵ במצרים לא חדרו יסודות של הערבית המצרית היהודית לערבית המדוברת של הלא-יהודים, אבל יסודות של שפות סתרים עבריות הפכו להיות נחלתן של קבוצות סוחרים במצרים עד היום (ראו להלן §4.5.6).

במהלך המאה העשרים הגיע מספר היהודים במצרים לכ-65,000 לפי המפקד הרשמי, ולפי אומדנים לכ-80,000.¹⁶ כיום לא נותרו כמעט יהודים במצרים, לאחר שמרביתם עזבו אותה במהלך הרבע השלישי של המאה העשרים. לקראת סוף המאה

12 מיטל, אתרים, עמ' 11.

13 קדסי, יהודים קראים, עמ' 144-153, 345-348.

14 סראג, בתי כנסת, עמ' 25-27, 30.

15 ראו, למשל, לוי, טבלה, עמ' 14; קנדי, שפת גנבים.

16 ראו, למשל, קרמר, קהילת קהיר, עמ' 5-6. על היהודים במצרים בעידן המודרני ראו, למשל, אלגמיל, יהדות קראית; גורדון, יהודה החדשה; יהודי מצרים; חסון, יהודי הנילוס; כהן ובר, מצרים; לנדאו, תולדות; לסקר, יהדות מצרים; מזרחי, מצרים ויהודיה; מיטל, אתרים; פרד'ון, יהודים במצרים; קדסי, יהודים קראים; קרמר, יהודים; שמיר, יהודים.

נשארו במצרים רק כמה עשרות יהודים, רובם מבוגרים, ומספרם הולך ויורד. מקצת מהיהודים יוצאי מצרים ממשיכים עדיין לשמר, בדרגות שונות של מלאות, את הערבית היהודית המצרית. במצרים חיים כיום גם יהודים שהמירו את דתם והשתלבו בחברה המוסלמית, וסביר להניח שחלקם לפחות עדיין משמרים חלק מהתכונות של הערבית המצרית היהודית המדוברת.¹⁷ אבל מצבה של הערבית היהודית המצרית דומה למצבם של דיאלקטים רבים אחרים של קהילות יהודיות שחדלו מלהתקיים כקהילות, והיא נמצאת למעשה בתהליך של היעלמות.¹⁸ מספר האינפורמנטים שעדיין דוברים שפה זו וזוכרים את אוצרותיה הלשוניים הולך ומתמעט, ומשימת התייעוד והתיאור של שפה זו הולכת ונעשית דחופה מיום ליום. אני שמח על שהתאפשר לי לעסוק במלאכה זו.

1.2 ההרכב העדתי של יהודי מצרים והשפעתו על השפה המדוברת

יהודי מצרים לא היו מקשה אחת, הן מבחינה עדתית הן מבחינה גאוגרפית. רוב יהודי מצרים השתייכו לזרם האורתודוקסי של היהדות ונקראו "יהודים רבניים", לעומת הקבוצה הקטנה יותר של היהודים הקראים. היהודים הרבניים נחלקו לתת-קבוצות רבות, שמקורן במוצאים גאוגרפיים ועדתיים שונים, ממזרח וממערב. גם בקרב הקראים היו כאלה שהיגרו למצרים מאירופה. רבים מהיהודים היו דו־לשוניים או רב־לשוניים, כאשר לעתים שפה אירופית (בעיקר צרפתית, איטלקית או לדינו) היא שפת הדיבור העיקרית שלהם. צרפתית, ובמידה פחותה יותר איטלקית ואנגלית, היו גם שפות הלימוד של רבים מהיהודים. חלק מהיהודים דוברי דיאלקט ערבי כשפת אָם, היו בנים או נכדים להורים שערבית מצרית לא הייתה שפת אמם.¹⁹ בין היהודים דוברי הערבית שלמדו שפות זרות היו כאלה שלא ידעו קרוא וכתוב ערבית. היקף השימוש בערבית היהודית הושפע במידה רבה מהמעמד הסוציו־אקונומי. חלק מהיהודים גרו בשכונות שרוב האוכלוסייה בהן היה לא־יהודי. יהודים שמצבם הכלכלי השתפר עזבו לעתים את השכונות המאוכלסות בצפיפות ביהודים ועברו לשכונות בעלות אוכלוסייה לא־יהודית, דבר שהביא לצמצום המגעים שלהם עם יהודים אחרים ובעקבות זאת להפחתת השימוש שלהם בלקסיקון של הערבית היהודית המצרית ולחשיפה ללקסיקון זה.

17 אינפורמנטית קהירית מוסלמית, בת לאם יהודייה, סיפרה לי על תופעות באופן הדיבור שאותן שמעה מפי אמה, האופייניות לערבית היהודית.

18 השוו, למשל, בראשר, יסודות עבריים, עמ' 151.

19 ראו גם בלנק, נִפְתָּב־נִפְתָּבוּ, עמ' 207–208.

שפת הקראים, שבדרך כלל היו מעורים יותר בקרב הלא־יהודים מאשר הרבניים, קרובה יותר בכמה מתכונותיה לשפת הלא־יהודים מאשר שפת הרבניים.²⁰ התכונות המורפולוגיות המבדילות את דיבורם של היהודים הרבניים מדיבורם של הלא־יהודים דומינטיות פחות אצל חלק מהאינפורמנטים הקראים. חלק גדול מהלקסיקון משותף לרבניים ולקראים. לקסיקון המבוסס על יסודות דתיים שאינם מקובלים אצל הקראים נמצא כמובן בשימוש נפוץ יותר אצל הרבניים ופחות אצל הקראים, אם כי גם הקראים מכירים חלק מלקסיקון זה, ולעתים אף משתמשים בו. רוב יהודי מצרים, כ-98%²¹, התרכזו בשתי הערים הגדולות, קהיר ואלכסנדריה. התכונות הייחודיות בשפתם של היהודים דוברי דיאלקט ערבי כשפת אִם מופיעות אצל יהודי קהיר ואצל יהודי אלכסנדריה הן בדקדוק הן בלקסיקון. התיאור שלהלן מבוסס על ממצאים שנאספו מפי אינפורמנטים, כמעט כולם מקהיר ומאלכסנדריה.

2. תכונות אופייניות לדיאלקטים הערביים שבפי יהודי מצרים: תורת ההגה

2.1 מבוא

הביצוע הפונטי של הדיאלקט הערבי בפי היהודים קרוב במידה רבה לזה שבפי הלא־יהודים, אם כי יש ביניהם כמה הבדלים.²² תכונות אופייניות לדיאלקטים המדוברים במצרים ומחוצה לה, כמו היעלמות מוחלטת של העיצורים הבין־שיניים, ולעתים שינויים בנחציות, כגון היחלשות הנחציות בעיצור המכתשי־נחצי צ (s) והגייתו לעתים כמו העיצור המכתשי ס (s), משותפות לדוברים יהודים ולא־יהודים. חילופי למנ"ר, האופייניים לערבית המצרית, מתרחשים לעתים בערבית היהודית גם במילים שמקורן אינו בערבית, כגון המילה עֶרֶר ('arēr) שמקורה במילה "ערל", והצורה בַרְמִינָם (barminnam) לצד הצורה בַרְמִינָן (barminnan).²³ רוב ההבדלים בכיצוע הפונטי הם תוצאה של הכנסת מרכיבים לא־ערביים לשפת הדיבור. לקראת המחצית השנייה של המאה העשרים, בגלל הקשרים עם ארץ ישראל (כולל ביקורים של יהודים ממצרים בארץ ישראל), החל אופן הגיית המילים שמקורן בערבית בפי חלק מדוברי הערבית היהודית להיות מושפע מאופן ההגייה שהיה נהוג בארץ ישראל.

20 ראו גם קדסי, יהודים קראים, עמ' 21; אלגמיל, יהדות קראית, עמ' 181.

21 ראו קרמר, קהילת קהיר, עמ' 5.

22 על עניין זה ראו גם בלנק, נְקָתָב־נְקָתָבו, עמ' 208 הערה 6; טומיש, מצב לשוני, עמ' 1180. והשוו, למשל, ברא־שר, יסודות עבריים, עמ' 156–157.

23 על משמעותן של מילים אלה, ושל מילים אחרות הנזכרות בסעיף זה, ראו להלן.

דבר זה התבטא, למשל, ביכולתם של דוברים אלה להבחין בין ב דגושה (b) ו-ב רפויה (v) בחלק מהמילים. להלן מתוארות התופעות הפונטיות העיקריות בערבית היהודית.²⁴

2.2 העיצורים

העיצור ג' (ج), שבערבית תקנית לא-מצרית נהגה מחוכך (dj), נהגה בקהיר, באלכסנדריה ובערי מצרים תחתית כהגה חיכי (g), הן בערבית תקנית הן בדיאלקטים, וכך גם בפי היהודים. בעקבות זאת העיצור ג במילים שמקורן בערבית נהגה g. יוצאות מכלל זה מילים מועטות שבהן יש לעתים מעתק מהעיצור ג לעיצור ע' (g < ġ). למשל, מַעֲיִן-דָוִד (magēn david) במקום "מגן-דוד".

העיצור ר (ر) נהגה ר קדמית מתגלגלת (r) בפי רוב היהודים, כהגיתו בפי הלא-יהודים. בפי חלק מהיהודים עיצור זה נהגה כהגה וילוני, בדומה לעיצור ע' (ġ < r). תופעה זו קיימת גם אצל לא-יהודים, אבל במידה זעומה יותר.

העיצור ק (ق), שבערבית תקנית נהגה כהגה ענבלי (q), נהגה בקהיר ובערי מצרים תחתית כסותם סדקי (כמו "הַמְזָה"), וכך גם בפי היהודים (q < ḳ). בעקבות זאת העיצור ק במילים שמקורן בערבית נהגה ברוב המקרים כסותם סדקי. למשל, "שֶׁקֶר" נהגית שֶׁאֵר (še'er). במקרים בודדים ק שמקורה בערבית עשויה להיות מבוצעת כבמקור העברי. למשל, קָדִישׁ (kaddīš) לצד הצורה הנפוצה יותר אָדִישׁ (ʿaddīš).

העיצור ב שמקורו במילים עבריות נהגה כסותם דו-שפתי קולי, בין שבמקור העברי העיצור דגוש ובין שהוא רפוי. למשל, תִּיפָּה.

העיצור ו (و) אינו קיים בערבית התקנית. עיצור זה, שמקורו במילים עבריות, נהגה שפתי-שיני, כמו ו עברית. למשל, עוֹן נהגה ʿavōn.

הסותם הדר-שפתי האטום פ שמקורו במילים עבריות נהגה בפי חלק מהדוברים כהגיתו בערבית (p), אבל מוחלף בפי חלקם בסותם הדר-שפתי הקולי ב (b < p). למשל פוּרִים (purīm) לצד הצורה פוּרִים (burīm). במקרים מועטים העיצור b נהגה p, כנראה תיקון יתר: ḥarṣepōt במקום ḥarṣebōt.

העיצור צ שמקורו במילים עבריות נהגה בדרך כלל מכתשי-נחצי, כמו העיצור ص (ṣ) בערבית. למשל, המלה מַצְוָה נהגית miṣva. בפי חלק מהיהודים, במילים אחדות, עיצור זה נהגה לעתים מחוכך כהגיתו בערבית. למשל, המילה צִיּוֹן נהגית גם tsiyōn, לצד הצורה ṣiyōn.

24 הערות על התעתיק ראו בסוף המאמר.

העיצור פ שמקורו בעברית נהגה k (פ דגושה) כאשר במקור הוא סותם וילוני – למשל כְּשִׁיר (kašēr) – ו־x (כ רפויה) כאשר במקור הוא חוכך וילוני, למשל הֵיכָאֵל (hexāl). במקרה זה הגיית העיצור זהה להגיית העיצור הערבי خ (x).

2.3 תנועות, הכפלה והטעמה

התנועות במילים שמקורן בעברית נשמרות בדרך כלל. שווא נע בראש מילים שמקורן בעברית מבוצע כמעט תמיד כשווא נע, דהיינו כתנועה e. למשל, "תפילה" נהגית תְּפִילָה (tefillā).

הכפלת עיצורים במילים שמקורן בעברית נשמרת, למשל kippūr. במקרים מועטים מוכפל עיצור כאשר במקור אין דגש חזק, למשל hallax (שמקורה במילה העברית הֶלֶךְ).

ההטעמה של מילים שמקורן בעברית נעשית בדרך כלל על פי כללי ההטעמה בעברית ולא על פי כללי ההטעמה בערבית. כתוצאה מכך מילים רבות בערבית המצרית היהודית מוטעמות בהברה האחרונה (הטעמה מלרעית), שלא כהטעמה השכיחה בערבית המצרית.²⁵

3. תכונות אופייניות לדיאלקטים הערביים בפי יהודי מצרים: תורת הצורות

רוב התכונות המורפולוגיות האופייניות לערבית היהודית המצרית תוארו במחקריו החלוציים של בלנק שזוכרו לעיל. הממצאים שלי מאשרים את תיאורו ומסקנותיו של בלנק, ומעלים כמה תכונות נוספות, אשר משלימות את התיאור שלו. להלן יתוארו כמה מתכונות אלה, הן בעקבות בלנק והן בעקבות הממצאים שלי.

3.1 תווית היידוע

תווית היידוע, גם לפני מילים שמקורן לא בערבית, היא התווית הערבית אל (el), למשל: אֶל־חֲזָאן (el-ḥazzān).²⁶ ההבחנה בין "אותיות ירח" ל"אותיות שמש" הקיימת בערבית נשמרת גם לפני מילים שמקורן בערבית, ולכן לפני "אותיות שמש" נשמטת ה־ל של תווית היידוע ובמקומה מוכפל העיצור שאחריה, למשל את־תְּפִילִים

25 בדיאלקט המצרי התקני במילים שבהן יש תנועה ארוכה ההטעמה היא בהברה המכילה את התנועה הארוכה האחרונה במילה. במילים שבהן יש תנועות קצרות בלבד ההטעמה היא כמעט תמיד בהברה הלפני אחרונה.

26 השווא, למשל, בראש, יסודות עבריים, עמ' 157; הנ"ל, מרכיב עברי, עמ' 75.

27. (et-tefillim). בצירופים כבולים שמקורם בעברית נשמרת תווית היידוע העברית, למשל: בְּאֵמֶת הַתּוֹרָה. במקרים נדירים תווית היידוע העברית נתפסת כחלק מהמילה, ואז נוספת לפניה תווית היידוע הערבית: אֵלֶּה הַמְּבָאִים.

3.2 צורות הנקבה והרבים

צורת הנקבה של מילים ממין זכר שמקורן בעברית נגזרת כדרך הערבית המצרית, והיינו לתבנית הזכר שאינה משתנה נוספת ת מרבוטה. למשל: צורות הנקבה של כְּפִיד (kabēd) ו־כּוּהֵינ (kohēn) הן כְּפִדָּה (kabedā) ו־כּוּהֵנָה (kohenā), בהטעמת מלרע. צורות הרבים בזכר ובנקבה הן בדרך כלל צורות הרבים המקובלות בעברית, למשל: מַמְזֵרִים (mamzerīm, אבל גם mamzerīn), מְצוֹת (mitsvōt).

3.3 כמה דוגמאות אופייניות לשימושי השם והפועל

בלנק מציין, שהתופעה של שימוש בקידומת n לציון זמן הווה־עתיד בגוף ראשון יחיד (במקום a), ובקידומת n ובסיומת u בגוף ראשון רבים (במקום הקידומת n ללא סיומת), האופיינית לדיאלקטים המכונים "מערביים", כמו הדיאלקט המדובר באלכסנדריה, קיימת גם בדיאלקט המדובר בפי יהודי קהיר.²⁹ תופעה זו הופיעה גם בפי רבים מהאינפורמנטים שלי.³⁰ ייתכן שהתופעה קיימת בדיאלקט של יהודי אלכסנדריה בשל שיוכם הגאוגרפי ולא דווקא בשל שיוכם העדתי. בקהיר, לעומת זאת, התופעה קשורה לשיוך העדתי מכיוון שהיא קיימת בדיאלקט של היהודים בלבד, ולכן ניתן לראותה כתופעה האופיינית לכלל דוברי הערבית היהודית. אחת התכונות המייחדות את דיבורם של היהודים היא השימוש בצורות לא תקניות של הפועל גָּא (או גָּה) = (ga, geh) בא.³¹ נוסף לשתי צורות הבסיס התקניות

27 בערבית המצרית העיצור g), ובמידה פחותה יותר העיצור k), מתפקדים הן כ"אותיות ירח" והן כ"אותיות שמש". כלל זה חל בערבית היהודית גם על מילים שמקורן בעברית. כדי לשמור על אחדות, תווית היידוע בדוגמאות שלהלן נכתבת תמיד אל (el).

28 צורה כגון mamzerīn נגרמת בוודאי כתוצאה מחילופי מ/נ בסוף המילה, אבל בשל כך נשמעת (וייתכן שאף נתפסת אצל הדוברים) כצורת הריבוי השלם המקובלת בערבית המצרית.

29 בלנק, נְקָבֶב-נְקָבֶבו, עמ' 206; וראו גם הנ"ל, ערבית יהודית, עמ' 303.

30 רוב יהודי קהיר דוברי הערבית כשפת אָם מיישמים תכונה זו. כמה מהאינפורמנטים מקהיר שאינם מיישמים אותה (כנראה מכיוון שלא גדלו בשכונת היהודים או בסביבה יהודית) מזהים את התופעה כאופיינית לאנשי אלכסנדריה. אחת האינפורמנטיות שלי (שמוצאה מקהיר) מיישמת לעתים תכונה זו גם בעת דיבור בעברית (או בעברית מעורבת בערבית). לדוגמה, המשפטים שלהלן נאמרו לי או בנוכחותי: "אני נְגִיד לָךְ משהו אַחֵר"; "אני נְרָאָה (כך!) לָךְ אחר כך"; "עוד מעט אני נְעֻשָׂה לָכֶם כוס קפה".

31 בלנק, נְקָבֶב-נְקָבֶבו, עמ' 215.

גא ו־גה (ובפי היהודים גם ג) (ge), היהודים משתמשים בזמן עבר גם בצורה אָגא (ega), הנוטה בכל הגופים. כמו כן כאשר היהודים משתמשים בצורות הבסיס ga, ge או geh, צורת הנסתר בזמן עבר היא גַאֲתַת (gätet),³² לעומת הצורה התקנית גַת (gat) בפי הלא־יהודים, וצורת הנסתר היא גו (gu), לעומת הצורה התקנית גַם (gum) בפי הלא־יהודים. הפועל אָרַחַח (= הלך (וכן: מת, נפטר), לצד הצורה התקנית רַחַח (räh),³³ הופיע פעמים רבות גם בפי האינפורמנטים שלי. תופעות נוספות שתיאר בלנק³⁴ הרבו להופיע גם בקורפוס שלי. למשל, שימוש נפוץ בצורות לא־תקניות של כינויי הרמו לצד הצורות התקניות. נוסף לצורה התקנית דַא (da) = זה, הוזה קיימת הצורה דְּ (de) (המקובלת בדיאלקטים כפריים ובדיאלקטים של מצרים עילית), ולצד הצורה דוֹל (döl) = אלה, האלה קיימת הצורה דוֹן (dön). כמו כן הופיעה בקורפוס שלי הצורה דוֹנִי (döni). לצד כינוי הגוף הַם (humma) = הַם נפוצה גם בקורפוס שלי הצורה הַמֵּן (humman). הצורה פַּמָּנָה (kamāna) = גם, גם כן, לצד הצורה התקנית פַּמָּאן (kamān), גם היא נפוצה. השימוש במילות השאלה אַיִשׁ (ʿeš) = מה, לַיִשׁ (lēš) = למה ו־כִּיף (kēf) = איך קיים לצד הצורות התקניות אַיָּה (ʿeh), לַיָּה (lēh) ו־אָזִי (ʿezayy). בניגוד לנטייתן של מילות השאלה התקניות להופיע בסוף המשפט מילות השאלה הלא־תקניות שבפי היהודים נוטות להופיע בתחילת המשפט, כפי שתיאר זאת בלנק.³⁵ מילת היחס ל (l) בצירוף כינוי גוף נסתר יחיד מוכפלת בפי חלק מהדוברים כאשר היא באה אחרי פעלים בגוף ראשון בזמן עבר. למשל: רַחַתְּלָה (ruhte-llu) ו־רַחַתְּלָה (ulte-llu) לעומת רַחַתְּלָה (ruhte-lu) ו־רַחַתְּלָה (ulte-lu) בדיאלקט המצרי התקני. בלנק מציין גם את השימוש הלא־תקני במספרים 400, 600: אַרְבַּעַמִּיָּה/urbuʿmeyya (לעומת הצורה התקנית רַבַּעַמִּיָּה/rubʿumeyya) בפי כל האינפורמנטים, סַתְמִיָּה/settemeyya (לעומת הצורה התקנית סַתְמִיָּה/suttumeyya) בפי חלק מהאינפורמנטים.³⁶ כמעט כל האינפורמנטים שלי ביצעו את המספר 400 כמתואר על ידי בלנק, ורק אינפורמנטים ספורים ביצעו את המספר 600 settemeyya; רובם השתמשו בצורה suttumeyya.

32 על צורה זו ראו גם בלאו, דקדוק, עמ' 68.

33 בלנק, נַפְתָּב-נַפְתָּבו, עמ' 215.

34 שם, עמ' 216-217.

35 המלה אַיִשׁ השתמרה בדיאלקט הקהירי בביטויים ובצירופים כבולים (ראו בלנק, נַפְתָּב-נַפְתָּבו, עמ' 216 והערה 38). המילה כִּיף (וכן בצורה כִּיף) נפוצה כיום בדיאלקטים מצריים לא־קהיריים. על הופעת מילים אלה בראש משפטי שאלה ראו גם סקרוג, מדריך, עמ' 333.

36 בלנק, נַפְתָּב-נַפְתָּבו, עמ' 217.

תופעה יוצאת דופן המתוארת על ידי בלנק היא השתנות בגוף ראשון יחיד של התחילית b המציינת זמן הווה לתחילית m, כאשר היא מופיעה לפני n המציינת גוף יחיד או רבים. תופעה זו, שהופיעה באופן מצומצם בלבד בקורפוס שלי, תועדה כבר בערבית המצרית על ידי בלנק ואחרים.³⁷

בלנק הראה במחקריו שכמה מהתופעות המורפולוגיות האופייניות ליהודי קהיר היו קיימות בעבר גם בפי דוברים לא־יהודים, אבל במשך הזמן נדחקו משימוש ונעלמו, בעוד היהודים המשיכו לשמר אותן, והדגים זאת בעזרת תופעות שמצא בתיאורים של הערבית המצרית מהמאה ה־19 ומתחילת המאה ה־20.³⁸ תופעות דומות מצאתי בתיאורים נוספים מאותה תקופה; למשל גו,³⁹ וכן de לצד הצורה⁴⁰ da.

3.4 העדפת התנועה u בפעלים ובשמות

אחת התופעות המאפיינות את הערבית היהודית המצרית היא העדפת השימוש בתנועה u בחלק מהפעלים והשמות לעומת השימוש בתנועה אחרת בדיאלקט התקני.

3.4.1 העדפת התנועה u בפעלים

בדיאלקט התקני יש כמה פעלים בבניין הראשון שיש להם שני משקלים, פֶּעֶל (fe'el) ו־פֶּעֶל (fu'ul), המשמשים לסירוגין. למשל: עֶלֶב (geleb) ו־עֶלֶב (gulub) = נוצח, הובס; חֶרֶב (xereb) ו־חֶרֶב (xurub) = נהרס, חרב; כֶּבֶר (keber) ו־כֶּבֶר (kubur) = גדל, הזדקן; חֶלֶץ (xeles) ו־חֶלֶץ (xulus) = נגמר, הסתיים, וגם: גמר, סיים.⁴¹

בערבית היהודית המצרית יש נטייה להעדיף את השימוש במשקל פֶּעֶל. תופעה זו תוארה על ידי בלנק על סמך טקסטים כתובים, שהכתיב המלא שלהם משקף העדפה זו (באמצעות אם הקריאה ו).⁴² גם בפי האינפורמנטים שלי יש נטייה להעדיף משקל זה באותם הפעלים שבדיאלקט התקני יש להם שני משקלים. למשל, העדפה של

37 ראו בלנק, שם, 209–210; שפיטה, דקדוק, עמ' 204; וילמור, ערבית מדוברת, עמ' 210.

38 בלנק, נֶכְתָּב–נֶכְתָּבוּ, עמ' 207.

39 ראו אלף־בית מצרי, עמ' 84, שם גו היא הצורה היחידה.

40 ראו סקרוג, מדרין, עמ' 239.

41 לפעלים אחדים יש שלושה משקלים, או שני משקלים שונים מאלה שתוארו כאן. למשל, וַעַל (wašal) ו־וַעַל (wešel) = הגיע; צֶבֶר (šabar), צֶבֶר (šeber) ו־צֶבֶר (šubur) = היה סבלני. צמד האופציות עם המשקלים פֶּעֶל ו־פֶּעֶל הוא הנפוץ יותר.

42 ראו בלנק, ערבית יהודית, עמ' 303; הרי, ערבית יהודית, עמ' 261–269.

הצורה חֲלֵץ (נגמר) על פני הצורה חֲלֵץ. כדיאלקט התקני משתמשים בפועל זה לסירוגין. למשל, באחד מביקוריי בקהיר, כאשר חיפשתי ספר מסוים, שמעתי מפי שני דוברים שונים בחנויות ספרים שונות את המשפט אל-כְּתָאב חֲלֵץ (el-kitāb xeleş) לעומת המשפט אל-כְּתָאב חֲלֵץ (el-kitāb xulus) = הספר אזל. אבל הנטייה כיום כדיאלקט התקני היא להעדיף ברוב המקרים את המשקל פֻעַל. את הצורה חֲרַב,⁴³ למשל, הנדירה כיום כדיאלקט התקני, שמעתי פעם אחת מפי אינפורמנטית יהודייה בקהיר במשפט עֲאִיזִין פְּנָאן קְהוּה, דְמֵאֵי חֲרַבַת (ayzīn fengān 'ahwa, demāgi xurbet) = אני רוצה (מילולית: רוצים) ספל קפה, הראש שלי נהרס. נראה שהמשקל פֻעַל היה נפוץ יותר בעבר, כפי שמשתקף בטקסטים כתובים של ערבית יהודית, ושהיהודים משמרים את השימוש במשקל זה יותר מהלא-יהודים, כשם שהם משמרים כמה תכונות מורפולוגיות אחרות. נטייה זו להעדפת התנועה u בפעלים מתגלה, כאמור, גם בטקסטים כתובים בערבית יהודית.

3.4.2 העדפת התנועה u בשמות עצם

תופעה בולטת נוספת בערבית היהודית היא העדפת השימוש בתנועה u במקום התנועה i בחלק מהשמות. לעתים העדפה זו מוחלטת, ולעתים יש נטייה לשימוש זה לצד השימוש התקני.

גם לכמה שמות בערבית המצרית יש שני משקלים, כשבאחד התנועה הראשונה במילה היא u ובשני e (או i), ולעתים a. במקרים שבהם לשמות יש שני משקלים הנטייה של דוברי הערבית היהודית היא לבחור במשקל הפותח בתנועה u. לדוגמה: הצורה שֶבֶאֶפ (šubbāk) = חלון מועדפת על פני הצורה שֶבֶאֶפ (šebbāk), והצורה בְּעֵדָדִי (buḡdādī) = עיראקי (בערבית היהודית פירושה עיראקי, ולא דווקא בגדד) מועדפת על פני הצורה בְּעֵדָדִי (baḡdādī). הלא-יהודים מעדיפים את הצורות הפותחות ב-i וב-a.

תופעה ייחודית לערבית היהודית המצרית היא השימוש בתנועה u גם כאשר התנועה e (או i) אינה אופציונלית. כלומר שימוש זה מאפיין דוברים יהודים בלבד! למשל, המילים מְשֵט (mešt) = מסרק וְטֵשֶט (tešt) = גיגית, הנהגות בפי הלא-יהודים אך ורק בתנועה e (או i) בראש המילה, נהגות בפי הדוברים היהודים בתנועה u בראש המילה: מְשֵט (mušt) וְטֵשֶט (tušt). דוגמאות נוספות לעניין זה הן, למשל, המילים עֻמָארה (‘umāra) = בניין לעומת עֻמָארה (‘emāra) בפי הלא-יהודים, גֻזם (guzam) = נעליים לעומת גֻזם (gezam), מְחֵדה (muxadda) = כרית לעומת מְחֵדה

43 צורה זו מופיעה אצל בדוי והיינדס, מילון, עמ' 243.

(mexadda), אֶחְוַאֲת (ʔuxwāt) = אחים לעומת אֶחְוַאֲת (ʔaxwāt), אם כי גם הצורות התקניות נמצאות בשימוש.

בתנועה u נעשה לעתים שימוש גם בכמה מילים שמקורן בעברית, שבהן התנועה הראשונה המקורית היא שווא נע או תנועה אחרת שאינה u. למשל: כְּתוּבָה (kutubbā) = כתובה לצד הצורה כְּתוּבָה (ketubbā), כְּפוּר (kuppūr) = יום כיפור לצד הצורה כְּפוּר (kippur), וְעֻרְבָה (ʔurubba) = ערב חג לצד הצורות עֻרְבָה (ʔerubba) וְעֻרְבָה (arubba).

מקרה של העדפת צורה בלתי שכיחה של מילה הוא הצורה צֶרְצוּר (saršūr) = מקק, ג'יק, המועדפת בערבית היהודית על פני הצורה צֶרְצָר (šuršār), המקובלת בפי הלא-יהודים. נראה שגם המילה צֶרְצוּר הייתה בעבר בשימוש בפי הלא-יהודים, ונדחקה משימוש.⁴⁴

4. הלקסיקון של יהודי מצרים

4.1 מבוא

התיאור שלהלן מתמקד בלקסיקון הייחודי לערבית היהודית המצרית, דהיינו מילים הנמצאות בשימוש בפי היהודים בלבד, או מילים הנמצאות בשימוש הן בפי היהודים והן בפי הלא-יהודים אבל בפי היהודים יש להן משמעות שונה או נוספת. ללקסיקון המשותף הן ליהודים הן ללא-יהודים אינו ייחודי לערבית המצרית היהודית, ולא יתואר כאן. כמו במקומות רבים בעולם היהודי גם במצרים היו יהודים שידעו העברית שלהם עלתה בהיקפה על זו של כלל היהודים. אלה היו בעיקר תלמידי חכמים, שהרבו להשתמש בשיחות שביניהם במילים ובביטויים מהמקורות העבריים (בעיקר בין כותלי בית המדרש).⁴⁵ אין לראות מילים וביטויים אלה כחלק מהערבית היהודית המצרית המשותפת לכלל היהודים, פרט לאותם מילים וביטויים שהשימוש בהם הפך להיות נחלתם של יהודים שאינם תלמידי חכמים.

המרכיב העיקרי של קורפוס המילים שבשימוש בפי יהודים בלבד מקורו במילים ובביטויים עבריים. במילים ובביטויים אלה חלים במקרים רבים שינויים במשמעות, ולעתים גם בצורה. מרכיב עיקרי נוסף בלקסיקון שבפי היהודים הוא מילים ערביות; שימושן בפי היהודים שונה משימושן אצל הלא-יהודים. מרכיבים נוספים,

44 המילה בצורתה צֶרְצוּר מופיעה בפתגם המצוטט אצל תימור (תימור, פתגמים, עמ' 295). תימור מעיר שהצורה הנפוצה יותר היא צֶרְצָר. שתי הגרסאות מופיעות אצל בדוי והיינדס, מילון, עמ' 501, אבל בפועל הצורה השגורה כיום בדיאלקט המצרי התקני היא צֶרְצָר.

45 וראו החלוקה לקבוצות דוברים אצל בראשר, מרכיב עברי, עמ' 30.

מצומצמים יותר בהיקפם, מקורם בשפות אירופיות, בעיקר צרפתית ואיטלקית, וכן בלדינו ובארמית. כפי שקורה גם בלהגים אחרים של הערבית היהודית המרכיבים העבריים והמרכיבים האחרים מעורבים ומרוכבים עם המרכיבים התקניים, והתוצאה היא צירופים ייחודיים לערבית היהודית, גם כאשר רוב מרכיביהם מקורם בערבית. ראוי להעיר, שתבניות התחביר שלתוכה נוצקים המרכיבים העבריים והלא-ערביים הן תבניות הערבית המצרית.

הלקסיקון הייחודי לערבית המצרית היהודית כולל, בדומה ללקסיקונים של לשונות יהודיות אחרות, מילים וביטויים רבים הקשורים להוויי החיים היהודי, הן הדתי הן הקהילתי, ומילים וביטויים המתפקדים כשפת סתרים כדי לאפשר העברת מידע בנוכחותם של לא-יהודים.⁴⁶ המילים והביטויים המתוארים להלן הם דוגמאות אופייניות ומייצגות לקורפוס שנאסף, ואינם ממצים את הקורפוס.

4.2 מילים עבריות המופרות כיום ללא-יהודים

כמה מצרים לא-יהודים שחיו במחיצת יהודים או היו אתם במגע הדוק קלטו לעתים מפייהם מונחים מהלקסיקון האופייני של הערבית היהודית. המילה הנפוצה ביותר מסוג זה שנתקלתי בה היא פֶּשִׁיר (kašēr) = כשר (בהקשר של בשר או שחיטה).⁴⁷ מפי מצרים מבוגרים שמעתי מדי פעם מילים וביטויים שלמדו מפי היהודים, כגון בֶּן-עֲמֵנוּ (ben-ʿammenu), גוֹי (gōy), עֲרֵיר (ʿarēr), קוֹדֵשׁ (ʿōdeš), תְּפוֹל עֲלֵיהֶם (tippōl ʿalēhem) (ראו להלן). כל המצרים האלה יודעים שאלה מילים וביטויים של יהודים, והם עצמם אינם משתמשים בהם. המילה העברית המופרת ביותר לכלל המצרים כיום היא הברכה שְׁלוֹם (šalōm) או שְׁלוֹם (šalūm), הן בגלל המגע עם תיירים מישראל בדור האחרון הן בגלל השימוש הרב שנעשה במילה זו בשנים האחרונות בסרטים ובסדרות טלוויזיה פופולריות העוסקים במאבק בין שירותי הריגול של מצרים וישראל.

4.3 מילים וביטויים שכל מרכיביהם לקוחים מערבית

חלק מהמילים והביטויים שבפי היהודים מכילים מרכיבים ערביים בלבד. למשל, המלה קְרָאִיָּה (?erāya), שבערבית המצרית פירושה קריאה, וכן קריאה בקול של פסוקי קוראן, משמשת בפי היהודים לציון אזכרה. המילה גַּבַּל (gabal), שפירושה

46 ראו, למשל, בן-יעקב, עברית וארמית, עמ' י-יב; בראשר, יסודות עבריים, עמ' 158.

47 מצרים רבים, גם צעירים, יודעים שהשחיטה היהודית מותרת למוסלמים. כמה מצרים מבוגרים לא-יהודים סיפרו לי מזיכרונותיהם על השחיטה היהודית, אם כי לא זכרו מונחים עבריים הקשורים לעניין זה.

הר, (בצירוף תווית היידוע: אל־גַבַל / el-gabal), משמשת כפי היהודים בקהיר כמובן בית קברות, ובעקבות זאת הביטוי טַלְעַ אל־גַבַל / tele^c el-gabal (מיל' עלה להר) פירושו כפי היהודים הלך לבית הקברות. המילה שׁוֹרְבָה (šōrba) מציינת בדיאלקט התקני מַרְקָ, בעוד המילה מַרְקָה (mara'a) מציינת רוטב (דמוי מרק). כפי רבים מדוברי הערבית היהודית המילה מַרְקָה מציינת מרק (אולי בהשפעת המילה העברית מרק), ומשמשת מילה נרדפת ל־שׁוֹרְבָה. לציון שבת משמשות שתי מילים כפי יהודי מצרים: המילה העברית שַׁבַּת (shabbāt) והמילה הערבית סַבַּת (sabt). מהמילה הערבית נוצר פועל כבניין השני, סַבַּת (sabbet) = עשה את השבת (אצל־), בילה את השבת: תַעְאֵלָא סַבַּת עַנְדָנָא (ta'āla sabbet 'andena) = בוא תעשה אצלנו את השבת. פועל זה אינו קיים בדיאלקט התקני.

לביטויים אחדים שכל מרכיביהם ערביים יש משמעות רק בערבית היהודית. למשל, עֵיד אל־זַוְוָה / 'Id el-wezza (מיל' חג האווזה) הוא כינוי עממי מקובל כפי היהודים לחג השבועות. (כחג זה היה נהוג להגיש לשולחן אווז. לפי האמונה העממית אישה שלא הגישה לבעלה אווז כחג השבועות בעלה עתיד לגרש אותה.)

4.4 מילים שמקורן בלשונות אירופה

הלקסיקון שבפי היהודים מכיל מילים מועטות שמקורן בשפות אירופיות – צרפתית, איטלקית ולדינו – וכן מילה אחת שמקורה ביידיש. המילה אל־כּוֹמִינּוּתָה (el-komminutē) או אל־כּוֹמִינּוּתָה (el-comminutā) (מצרפתית: ⁴⁸communauté), בצירוף תווית היידוע) היא אחת המילים הנפוצות לציון "הקהילה, הרבנות" (מרכז הקהילה היהודית, שהיה אחראי על ניהול העניינים הדתיים והחילוניים של הקהילה). מונח נפוץ המשמש כמונח נרדף ל־אל־כּוֹמִינּוּתָה הוא בֵּית אֶס־סִינְיֹר (es-sinyōr). אֶס־סִינְיֹר (es-sinyōr, מיל' האדון) שימש כאחד המונחים לציון הרב הראשי (בעיקר כפי יהודים דוברי לדינו או איטלקית), והמונח בֵּית אֶס־סִינְיֹר (מיל' ביתו של הרב הראשי) הפך להיות שגור ביותר כפי כלל היהודים.

המילים נּוֹנּו (nonno) ו־נּוֹנָה (nonna) (מאיטלקית nonno, nonna) משמשות את כלל היהודים לציון סבא וסבתא, ואילו המילים צִיּו (tsiyo) ו־צִיָּה (tsiya) (מאיטלקית zio, zia) משמשות בעיקר את יהודי אלכסנדריה לציון דוד ודודה, בשל ההשפעה החזקה יותר של האיטלקית על שפת הדיבור באלכסנדריה. המילה רֹבִיִסָה (robbīsa) או רִבִּיסָה (rabbisa) (לדינו: רוביסה) מקובלת לציון אשת

48 לעדות המרמזות על צורת הגייה משובשת זו מתחילת המאה העשרים ראו דיווחו של גורדון על ביקורו בקהיר, שבו הוא מתעתק את המילה communita (גורדון, יהודה החדשה, עמ' 21).

הרב, הרבנית,⁴⁹ ונפוצה גם בהשאלה, ככינוי לאישה צדיקה ויראת שמים. המילה פֶּרְאָתְשָׁה (kurātša, מלדינו: קוראצ'ה) משמשת לציון נרתיק לתפילין ולטלית. המילה שְׁלֶחַת (šlext), וכן בצורות שְׁלַחְתִּי (šlexeti) וְשֶׁלַחְתָּן (šlexetin) מיידיש: שלעכט = רע), משמשת בפי היהודים הספרדים ככינוי מזלזל ליהודים אשכנזים (מילה זו מציינת זכר ונקבה, יחיד ורבים).⁵⁰

4.5 המרכיבים העבריים

4.5.1 יצירת מילים וביטויים חדשים ממילים עבריות

כמה מילים וביטויים בערבית היהודית הם תחדישים שנוצרו על בסיס שינויים שנועשו במילים עבריות. למשל, הפועל בבניין השני מַכֶּת (makket) = הכה, נתן מכות, "הרביץ", נגזר מהמילה העברית "מכות". פועל זה נפוץ בצורת ציווי – מַכֶּתוּ! (makketo!) = הכה אותו! תן לו מכות! – בעיקר כיסוד של שפת סתרים, במקרה של תגרה בין יהודי ללא-יהודי.

הפועל אֶתְדַרְדֵּם (etdardem), וכן בצורה אֶדְרְדֵם (edardem) = נרדם, נפלה עליו תרדמה, נפוץ גם הוא בעיקר בצורת ציווי (הזהה בצורת היחיד לזמן עבר נסתר): תישן! תישן כבר! שתפול עליך תרדמה!⁵¹ מילה זו נאמרת בדרך כלל בחוסר סבלנות או בכעס מפי הורים המנסים לגרום לילדיהם לישון, ובפי דוברים רבים היא נתפסת כמילת גידוף. הפועל דְרְדֵם נהוג בערבית המצרית במשמעות לסתום, לכסות (בעיקר בעפר), כצורת משנה של רֵדַם, והפועל אֶתְדַרְדֵם משמש במשמעות הסבילה. הפועל אֶתְדַרְדֵם בערבית היהודית משמש אך ורק במשמעות להירדם, ונראה שמשמעות זו נתגלגלה מהשורש העברי ר-ד-ם ומהפועל העברי "נרדם". הפועל נראה כנגזר מהשורש המרובע ד-ר-ד-ם (המורחב מהשורש ר-ד-ם). בערבית היהודית הפועל משורש זה קיים רק בבניין השביעי (בשתי הצורות, אֶתְדַרְדֵם וְאֶדְרְדֵם), והשורש מופיע גם בכיטוי אֶתְדַרְדֵם דְרְדִימַת חֲנוּךְ (etdardem דurdēmet חנוך = מיל' נרדם תרדמת חנוך) = נרדם חזק, נפלה עליו תרדמה, שקע

49 בלדינו קיימות הצורות "רבי", "רובי" ו"רבי" כגרסאות למילה העברית "רב" או "רבי" (בוניס, לקסיקון, עמ' 406). צורת הנקבה בערבית היהודית המצרית נגזרות ממילים אלה (מאינפורמנט אחד עד כה שמעתי גם את הצורה (ריביסה/ribbisa).

50 מילה זו מופיעה אצל ספירו (בצורות šilixt וְšilixtin), והוא מגדיר אותה כ-"Bohemians" (ספירו, מילון, עמ' 321). בדוי והיינדס (בצורות šilixta וְšilixtāya) מגדירים אותה "large ugly woman", ומוסיפים השערה שמקורה בידיש (בדוי והיינדס, מילון, עמ' 476).

51 ראו גם כאן, שפת סתרים, עמ' 75.

בשינה עמוקה. המילה דְרְדִימָה (durdēma), המופיעה רק בביטוי זה ובצורת הסמיכות בלבד, דומה למילה העברית "תרדמה" וגם היא נראית כגזורה מהשורש ד-ר-ד-ם. השם חנוך והמשמעות המושאלת של הביטוי מסתמכים ככל הנראה על הפסוק "וַיִּתְהַלֵּךְ חֲנוּךְ אֶת הָאֱלֹהִים וְאֵינָנוּ כִּי לָקַח אֹתוֹ אֱלֹהִים" (בראשית ה 24). המילה שְחָוֵר (šahwar), שמקורה במילה העברית שְחֹר, ומילים נוספות הנגזרות ממנה, היו נפוצות ביותר: (א) כפועל בבניין הראשון משורש מרובע, שְחָוֵר (šahwar) = 1. השחיר, הפך לשחור; 2. קלקל, עשה משהו לגרוע; 3. שכב עם בחורה, ביתק את בתוליה של בחורה; (ב) כפועל בבניין השביעי המשמש כסביל של הבניין הראשון, אֶתְשָחָוֵר (etšahwar) = 1. הושחר, נעשה שחור; 2. התקלקל, נעשה גרוע; 3. (בצורת הנקבה) אֶתְשָחָוֵרֶת (etšahwaret) = שכבה עם גבר, איבדה את בתוליה, איבדה את תומתה ויצאה לתרבות רעה. (ג) השורש ש-ח-ו-ר מופיע בשני בניינים אלה גם בצורות הבינוני מְשָחָוֵר, מְתְשָחָוֵר (mešahwar, metšahwar) = מקולקל, גרוע, "לא שווה", ובצורת הנקבה מְתְשָחָוֵרָה (metšahwara) = בחורה לא טובה המשרכת דרכיה, בחורה ששכבה עם גבר, בחורה שאיבדה את בתוליה ויצאה לתרבות רעה.

מילה המורכבת כנראה מצירוף של שתי מילים היא מְחָוֵרָע (mexorā^c) או מְחָרָע (muxrā^c) = לוקה בשכלו. מילה זו עשויה, ככל הנראה, צירוף של המילים "מוח" (בגרסה הערבית מֶח/ muxx) ו"רע" (בגרסה המצרית-יהודית בהארכת התנועה: רָע/ rā^c), וכך סבורים כמה אינפורמנטים. אינפורמנט אחד הביע את דעתו שזהו שיבוש של המילה העברית "מכוער".

מילה מעניינת היא פְרִשְיַנְדָתָא (paršindata) או פְרִשְיַנְדָתָא (baršindata) וכן פְרִשְיַנְתָתָא (baršintata) = סיפור ארוך, תשובה ארוכה מדי, הסבר ארוך מדי. מילה זו היא כנראה צורה משובשת של השם פְרִשְנְדָתָא, הראשון בבני המן המוזכר במגילת אסתר (אסתר ט 7). שם זה שימש בתרבות היהודית גם ככינוי לרש"י, מפרש התנ"ך. הגרסה המצרית היהודית מתייחסת למרכיבי המילה ("פרשן" ו"דת") ומשווה את הדברים הארוכים לפרשנות (ארוכה) בענייני דת.⁵²

הפועל בבניין השני הֶלַךְ (hallax) נוצר על בסיס הפועל העברי הֵלֵךְ, וקיבל משמעויות נוספות: 1. הלך, הסתלק; 2. נפטר, מת, "הלך"; 3. הֶלְכָה (hallaxu) = (בציווי, בשפת סתרים) סֵלַק אותו! תגרום לו שִׁילַךְ!

52 מילה זו, בצורה "פרשנדתא", משמשת גם בלדינו, במובן דומה לזה של הערבית היהודית המצרית (ראו בוניס, לקסיקון, עמ' 386), וייתכן שאף נכנסה לערבית היהודית דרך הלדינו (אינפורמנטית אחת שבאה ממשפחה דוברת לדינו סבורה שהיא מכירה את המילה מלדינו).

4.5.2 מילים וביטויים שמרכיביהם העבריים שומרים על הצורה והמשמעות מילים עבריות רבות שומרות הן על צורתן הן על משמעותן. למשל: שָׁקַר (she'er) = שקר; גָּנַב (gannāb) = גנב; גֹּנֵיב, גם גֹּנֵיב (goonēb, gonēv) = גנב. בדרך כלל הברות המוטעמות מלרע הופכות ארוכות: רָאע (ra^c), ר' רָאעִים (ra^cīm) = רע, אדם רע; לְעוֹלָאם וְעִיד (le^colām va^cēd) = לתמיד, לעולם ועד. המילה בְּרַמִּינָאן (barminnān), וכן בְּרַמִּינָאם (barminnām), שמקורה בארמית, משמשת במצרית היהודית רק במשמעות "לא עלינו, שלא נדע" (ולא במשמעות מת, נפטר שהיא הנפוצה יותר בעברית המודרנית). הביטוי תְּפוּל עֲלֵיהֶם (tippōl 'alēhem) = הלוואי שייפול עליהם (אסון, מהלומה), המכוון נגד הלא-יהודים, מופיע בדרך כלל כצורתו העברית. מילת היחס מופיעה אצל דוברים מעטים בגרסה הערבית: עֲלֵיהֶם (alēhum). ביטוי זה מופיע לעתים, בפי חלק מהדוברים, גם בגרסה תְּפוּל עֲלֵיהֶם אֵימַתָּה וּפְחַד (tippōl 'alēhem 'ēmata vafaḥad), המצוטטת כמות שהיא מהמקורות (שמות טו 16 ותפילת קידוש לבנה). הפועל תְּפוּל (tippōl), המופיע בביטוי זה, הפך גם לשם עצם המשולב בביטויים שמרכיביהם מעורבים (ראו להלן).

4.5.3 מילים וביטויים שמקורם בהווי היהודי

חלק ניכר מהלקסיקון של הערבית היהודית המצרית מקורו באורח החיים היהודי הדתי והקהילתי. להלן כמה דוגמאות אופייניות.

4.5.3.1 בית הכנסת

תְּפִילָּה (tefillā) = תפילה; דְּרוּשׁ (daruš) = דרשה; גְּלִיאָן⁵³ (gelyān) = הגבהה (של ספר תורה בבית הכנסת); תְּגִלְיָה (tagleyya) = הקפות עם ספר תורה; שְׂמַשׁ (šammāš) = 1. שמש (בבית הכנסת); 2. שמש (של חנוכייה); חֲזַאן (ḥazzān) = חזן; גַּבְּאִי (gabbāy) = גבאי; תְּבֵּה (tebbā) = תיבה, בימה, דוכן התפילה; הֵינְאָל (hexāl) = ארון הקודש, היכל; שׁוּפָאָר (šofār) = שופר; סִפְפָּר (sēfer), ר' סְפָרִים (sefarīm) = ספר תורה (הכתוב על יריעות קרף) (וראו להלן §4.5.7); פְּרוּכְתַּת (parōxet) או פְּרוּכְתַּת (barōxet) = פרוכת. רְמוּנִים (rimonīm) ובפי חלק מהדוברים רְמָאנִים (rummanīm) = רימונים עשויים מכסף המעטרים את ספר התורה שבארון הקודש; הצורה רְמָאנִים בנוייה מהוספת מוספית הריבוי העברית לשם הקיבוצי בערבית.

4.5.3.2 חגים ולוח השנה היהודי

עֲרוּבָה (urubbā), וכן עֲרוּבָה (erubbā), עֲרוּבָה (arubbā) = יום אל-עֲרוּבָה (yōm el-urubbā) = ערב חג, היום שלפני החג, ובסמיכות, למשל, עֲרוּבַת פִּסְחָה

53 מילה זוהי בדיאלקט התקני, וכן בפי היהודים, פירושה שטיפת כלים, וכן כלים לשטיפה.

וכן (roššanā) רֹשְׁשָׁנָה = סְלִיחוֹת (selihōt) = סליחות; רֹשְׁשָׁנָה (roššanā) = רֹשֶׁת־הַשְּׁנָה (roš hašānā) = ראש השנה; סְכוֹת (sukkōt) = סוכות; סוּכָה (sukkā) = סוכה [המילה המשמשת לציון סֶכֶךְ היא המילה הערבית גְּרִיד (gerīd) = (מיל') ענפי עץ התמרה]; הוֹשַׁעְנָה רַבָּה (hošaʿnā rabbā) וכן שַׁעְנָה רַבָּה (šaʿnā-rabbā) = הושענא רבה. חֲנוּכָּה (ḥanukkā) = 1. חנוכה; 2. חנוכייה. פּוּרִים (purīm) או בּוּרִים (burīm) = פורים; פֵּיסַח (pēsah) או בֵּיסַח (bēsah) = פסח. אֶל־הַגְּדָה (el-haggadā) = 1. ליל הסדר (ובמובן זה גם בצורה לִילַת אֶל־הַגְּדָה [lēlt el] haggadā); 2. הגדה של פסח. לַג בַּעֲוֹמֵר (lag ba-ʿōmer) וכן לַע לַעֲוֹמֵר (la-ʿōmer) = ל"ג בעומר; שְׁבוּעוֹת (šabuʿōt) = שבועות; תַּשְׁעֵבוּאָאב (tšaʿbuʿāb) וכן תַּשְׁעֵפְאָאב (tišaʿbʿāb) וְתַשְׁעֵהָ פְּאָב (tišʿa beʿāb) = תשעה באב, אבל המונח הנפוץ יותר לציון יום זה הוא יוֹם אֵיכָה (yōm ʿēxa) וכן בגרסה המקוצרת אֵיכָה (ʿēxa), הלקוח משם המילה שקוראים בתשעה באב. הקראים, המציינים יום זה בעשרה באב, משתמשים במילה אֵיכָה.

4.5.3.3 קיום מצוות וטקסים

תְּפִילִים (tefillīm) וכן תְּפִילִין (tefillīn) = 1. תפילין; 2. בר מצווה, חג הכניסה בעול מצוות. המילה תְּפִילִים מופיעה לעתים קרובות בצירוף תווית היידוע הערבית, ושכיחה בביטויים מעורבים שונים הקשורים לחגיגת בר המצווה. למשל: תְּפִילִים (ḥayelbes et-tefillīm) = הוא עומד לחגוג את בר המצווה (מיל' הוא יניח תפילין); לְכַסּוּהָ אֶת־תְּפִילִים (labbesūh et-tefillīm) = חגגו לו את בר המצווה; עֲקַבְּאֵל אֶת־תְּפִילִים (ʿuʿbāl et-tefillīm) = שיהיה בר מצווה בקרוב אצלם; עַנְדִּיהֶם אֶת־תְּפִילִים (ʿanduhum et-tefillīm) = יש אצלם (חגיגת) בר מצווה (וראו להלן §4.5.7). מְזוּזָה (mezuzā) = מזוזה; הַבְּדִלָּה (habdalā) = הבדלה; מְטַבֵּל (maṭbal) = מקווה; טְבִילָה (tebilā) = טבילה במקווה; קְדוּס (ʿiddūs) וכן קְדוּס (ʿaddūs) = קידוש; קְדִישׁ (ʿaddīš) ולעתים, כפי חלק מהדוברים, גם קַדִּישׁ (kaddīš) = קדיש; מִילָה (milā) = ברית מילה; מְנִיאַן (menyān) = מניין (לתפילה); מִצָּה (maššā) = מצה; טְרִיף (tarēf) = טריף; כֶּשֶׁר (kašēr) = 1. כשר (לא טריף); 2. כשר (כשר לפסח, לא חמץ); 3. (נאמר על אדם); אדם ישר וירא שמים. חֲמִיץ (ḥamēš) = חמץ; שוּחֵט (šoḥēṭ) = שוחט; אַעֲלָה (ʿagalā) = הגעלה (של כלים לקראת פסח). כְּפָרָה (kapparat) וכן בגרסה המקוצרת כְּפָרָה (kapparā) = 1. כפרה, עוונות

54 בלנק מזכיר את המילה מְנִיאַן במשמעות של עשר לירות (נֶכְתָּב-נֶכְתָּבו, עמ' 217). משמעות זו מופרת רק לחלק מהאינפורמנטים שלי; רובם השתמשו בה לצורכי מסחר.

55 על מילה זו ואופן הגייתה השוו בראשר, מרכיב עברי, עמ' 39: לצד צורת ההגייה haḡʿala קיימת הצורה aḡala, הנפוצה בקהילות רבות בצפון אפריקה (וראו שם הערה 9).

כפרות (לפני יום כיפור, או בעת מחלה או מצוקה, שוחטים תרנגול [לזכר] או תרנגולת [לנקבה]. העופות השחוטים מחולקים בדרך כלל כצדקה לעניים; 2. "לא נורא! יישמש הדבר ככפרה!" (נאמר, למשל, כאשר משהו נשבר או כאשר קורה דבר לא טוב).

4.5.4 מילים וביטויים שבמרכיביהם העבריים חלו שינויים בצורה או במשמעות המילה **חֶאָאָם** (ḥaxām) = רב, היא המילה העברית "חכם" שבערבית היהודית המצרית (וכן בדיאלקטים יהודיים אחרים במזרח), משמשת כמונח המקובל המציין "רב". ממילה זו, בצירוף מוספיות ערביות שמקורן בתורכית, נגזרות גם המילים **חֶאָאָמְבֶּאָשָׁא** (ḥaxāmbāša) או **חֶאָאָמְבֶּאָשִׁי** (ḥaxāmbāši) = רב ראשי ו-**חֶאָאָמְחֶאָנָה** (ḥaxāmxāna) = הרבנות, מרכז הקהילה היהודית (מונח זה פחות נפוץ בלשון הדיבור מהמונחים פומינותה ו-בית אסט־ניור).

אחד הביטויים הנפוצים בפי יהודי מצרים הוא גם אחד הביטויים הנדירים שבהם יש הבדל בין הגרסה הקהירית והגרסה האלכסנדרונית. הביטוי בפי יהודי קהיר הוא **חֶרְצֶבּוֹת** או **חֶרְצֶבּוֹת לְמוֹתָם** (ḥarṣebōt le-motām), וכן בצורה המקוצרת **חֶרְצֶבּוֹת** או **חֶרְצֶבּוֹת** ואילו בפי חלק מיהודי אלכסנדריה **חֶצּוּבּוֹת לְמוֹתָם** (ḥaṣubōt le-motām) או **חֶתְסוּבּוֹת לְמוֹתָם** (ḥatsubōt le-motām), וכן בצורה המקוצרת **חֶצּוּבּוֹת** או **חֶתְסוּבּוֹת** = רע, גרוע, "לא שווה". הוספת המילה **לְמוֹתָם** נתפסת בפי רוב הדוברים כמחריפה עוד יותר את הביטוי, ואז משמעותו רע מאוד, גרוע ביותר, "לא שווה בכלל".⁵⁶ מקור ביטוי זה במשפט **פִּי אֵין חֶרְצֶבּוֹת לְמוֹתָם** (תהלים עג 4), שניתן להבינו כ"אין להם (לרשעים) צער (או ייסורים) גם בשעת מותם", או "הם אינם יודעים צער (או ייסורים) עד יום מותם".⁵⁷

אֵיכָה (ʿēxa) = (מגילת) איכה. מילה זו משמשת בדרך כלל לציון תשעה באב (ראו הביטויים להלן). בהשאלה מילה זו מציינת דברים שליליים, ומופיעה בביטויים אחדים. למשל: **יוֹם אֵיכָה** (yōm ʿēxa) = 1. תשעה באב; 2. (בהשאלה) יום גרוע, יום של חוסר מזל, יום מלא תקלות; **וְשׁ אֵיכָה** (wešš-e ʿēxa) = (בעל) פרצוף חמוץ, (בעל) פנים מכורכמים; **עֶאמְל זֵי עֶאמוּד אֵיכָה** (ʿāmel zayy-e ʿamūd ʿēxa) = (מיל' מתנהג כמו עמוד של תשעה באב) עומד באותו מקום בלי לזוז, לא זו מהמקום. **אֵישֶׁת חֶאֵיל** (ʿēšet-ḥāyil), וכן **אֵישֶׁת חֶאֵים** (ʿēšet-ḥāyim) = אישה צדיקה ישרת דרך ויראת שמים, אישה נאמנה לבעלה ולמשפחתה. ביטוי זה, הלקוח מספר

56 כמה מסוחרים הבדים הלא־יהודים ברחוב פֶּרְנֶסָא באלכסנדריה הכירו את המונח במונח הפוך. לדעתם פירוש המונח "טוב מאוד".

57 השווו בר־אשר, בחינות, עמ' 225 (והערות 75–78).

משלי (לא 10–31), נפוץ ביותר, והוא מתייחס לתכונות המוסריות של האישה ולא דווקא למיומנויות המתאורות בספר משלי.

הביטוי אֲדוֹנָאִי אָמַת וּמְשָׁה אָמַת (ʾadonāy ʿemēt umoše ʿemēt), וכן בגרסה המקוצרת והנפוצה יותר אֲדוֹנָאִי אָמַת (ʾadonāy ʿemēt), נאמר בתגובה לאירוע מדהים שמתקשים להאמין בהתרחשותו: "באמת?! מדהים!! מה אתה סח!!" בְּכֹר, נ' בְּכֹרָה (bexōr, bexōrā) = 1. בכור; 2. (כינוי ל)מישהו טיפש במקצת, "טמבל".

קוֹדֶשׁ (ʾōdeš) = (מיל' קודש) מגורי חינוך וסיוע כלכלי ליהודים העניים. הקוֹדֶשׁ היה מעין הקדש יהודי. הבתים והשירותים השונים נתרמו לקהילה מידי יהודים בעלי אמצעים, או כעזובון, כדי שסייעו לעניי הקהילה. סוֹנָא (sonē) = שונא יהודים, אנטישמי; סִנְאָה (sinʿā) = שנאה, ובעיקר שנאת יהודים.

צָרָרָע, צָרָרָע (ṣererāʿ, ṣerarāʿ) = יצר הרע.

תְּפוֹל (tippōl) = פועל שהפך לשם עצם; ראו להלן 4.5.5.

בְּבִיד (kabēd) = טרדן, טרחן, נודניק. מילה זו נראית גם כתרגום שאילה של המילה תְּקִיל (teʿīl) = כבד, שבערבית מצרית משמשת גם כמובן תְּקִיל אֲדִדִּים (teʿīl ed-damm) = טרחן, נודניק.

4.5.5 ביטויים שמרכיביהם מעורבים

היצירתיות של דוברי הערבית המצרית היהודית מתבטאת במידה רבה בהרכבה של ביטויים מעורבים המכילים מרכיבים עבריים ומרכיבים לא־עבריים, בדרך כלל ערביים. בביטויים כאלה המבנה והתחביר הם מבנה ותחביר מובהקים של ערבית מצרית תקינה, שהמרכיבים העבריים משולבים בתוכם עם המרכיבים הלא־עבריים.

בֵּית אֶסְסִינְיֹר (bēt es-sinyōr) = הקהילה, הרבנות (מיל' בית האדון [הרב הראשי]). ביטוי זה מורכב מהמילה הערבית בֵּית (bēt) = בית (בסמיכות) ומהמילה סִינְיֹר = אדון [וכן כינוי לרב הראשי] (בלדינו ובאיטלקית). ביטוי זה נפוץ ביותר, ומשמש כמונח מקביל ל־פּוֹמִינּוֹתָה (komminutē) ול־חֶאֱמֶאֱחֶאֱנָה (ḥaxāmāna).⁵⁸

יָא יָאִי יָאִי יָא בְּרוּךְ אֲדוֹנָאִי (yā wāy wāy yā barūx ʾadonāy) = או שיותר מדי רע או שיותר מדי טוב, או שאין כלום או שיש בשפע. הביטוי נאמר במקרים של תנודות קיצוניות במצבו של האדם או של העולם, לחיוב ולשלילה; למשל, כאשר לא ירד גשם זמן רב ופתאום יש מבול, או כאשר אדם חסר כול זוכה פתאום

58 בביטוי זה ניתן להלכה לראות את המילה בֵּית גם כמילה עברית.

בהון רב, וכיו"ב. ביטוי זה בנוי על התבנית המקובלת בערבית המצרית יֵא... יֵא... (yā... yā...) = או... או..., שבתוכה מציבים שתי אופציות מנוגדות. האופציה הראשונה מורכבת מהמילים האונומטופאיות יֵא יֵא, המביעות צער, והשנייה מביטוי שמקורו בביטוי העברי "ברוך ה'".

חֵזָאן בִּיסְתָנָא קְדִישׁ (ḥazzān bistanna ʿaddīš) = (כמו) חזן שמחכה לקדיש. הביטוי נאמר על אדם המחכה להזדמנות להתפרנס, אפילו הדבר בא על חשבון אחרים. שני שמות העצם מקורם בעברית, ואילו הפועל מקורו בערבית.

אֲדִדְיָבֵר פִּיה (ed-dēber fih) = שִׁיבָה אותו הדבר. קללה שנאמרת בדרך כלל בהקשרים של כמויות גדולות או מידות גדולות, בעיקר כאשר רואים קבוצה גדולה של אנשים שנואים: אֲדִדְיָבֵר פִּיהֶם (ed-dēber fihum) = שילכו לעזאזל, שיכה אותם הדבר. נאמר, למשל, גם כאשר רואים מישהו אוכל כמות גדולה של אוכל: אֲדִדְיָבֵר פִּיה (ed-dēber fih) = לעזאזל אתו, כמה הרבה הוא אוכל! או כאשר רואים אדם בעל ממדים גדולים ביותר, ואז משמעות הביטוי היא: לעזאזל, כמה הוא גדול! תווית היידוע ומילת היחס לקוחות מהערבית המצרית, ואילו שם העצם מקורו במילה העברית דָּבַר.

רָמָא אֶל-עוֹנוֹת (rama el-ʿavonōt) = (מיל' השליך את החטאים) עשה תשליך. הפועל ותווית היידוע לקוחים מן הערבית המצרית, ושם העצם בצורת הרבים לקוח מעברית.

הפועל תְּפוֹל, הלקוח מן הביטוי תְּפוֹל עֲלֵיהֶם (tippōl ʿalēhem) (לעיל, 4.5.2§), החל לתפקד גם כשם עצם⁵⁹ המקבל את תווית היידוע ומופיע בביטויים מעורבים ששאר מרכיביהם לקוחים מערבית. למשל: פי את־תְּפוֹל (fi-t-tippōl) = במצב גרוע, במצב ירוד; נזל פי את־תְּפוֹל (nezel fi-t-tippōl) = ירד לגמרי למטה, מצבו הגיע לשפל המדרגה; האלתה פי את־תְּפוֹל (ḥaltu fi-t-tippōl) = מצבו לא טוב (מצב בריאותי, מצב כלכלי וכיו"ב); אֲדִדְוֵלָאֵר נזל פי את־תְּפוֹל (ed-dolār nezel fi-t-tippōl) = שער הדולר ירד לגמרי.

4.5.6 יסודות של לשון סתרים והשתקפות היחסים עם הלא־יהודים כפי שהיה מקובל בקהילות רבות של יהודים במזרח ובמערב חלק מהלקסיקון הייחודי ליהודים תפקד כשפת סתרים, דהיינו נועד לאפשר תקשורת בין יהודים בנוכחות בני המקום מבלי שאֲלָה יבינו את הנאמר. בסוג כזה של תקשורת השתמשו באופן שכיח בעלי מקצועות וסוחרים בתחומים שונים, שפיתחו לעצמם שפות סתרים הקשורות לעיסוקיהם. שפות סתרים אלה אפשרו להם לשוחח על עניינים

59 השוו בראשון, יסודות עבריים, עמ' 165.

מסחריים ועניינים אינטימיים בנוכחות לקוחות (כולל לקוחות יהודים שלא נטלו חלק באותם עיסוקים או תחומי מסחר ולא הכירו את המילים ששימשו כשפת סתרים הקשורה לאותם עיסוקים).⁶⁰ להלן יתוארו רק מילים מסוג זה אשר שימשו בפי כלל היהודים, ולא בפי קבוצות של בעלי מקצועות וסוחרים.

המילה גוי, הנזכרת להלן, קיימת בלשונות היהודים הן במזרח והן במערב, ומציינת לא־יהודי. במצרים, וכן במקומות אחרים במזרח שיש בהם גם נוכחות של נוצרים, משתמשים היהודים במונחים המאפשרים להבחין בין לא־יהודים מוסלמים לנוצרים, ובין אלה ובין יהודים, ולדווח על מוצאו של אדם תוך כדי ביצוע תהליך התקשורת.⁶¹ מונחים אלה הם: בֶּן עֲמֵנוּ (ben ‘ammenu), ר' בְּנֵי עֲמֵנוּ (benē ‘ammenu) = יהודי, משלנו (ראוי להעיר שמונח זה שימש הן בפי הרבניים הן בפי הקראים, מבלי לעשות הבחנה על פי העדה); גוי, נ' גוֹיָה, ר' גוֹיִים (goy, goyā), מוסלמי; עֲרִיר נ' עֲרִירָה ר' עֲרִירִים (‘arēr, ‘arerā, ‘arerīm) = נוצרי. המלה עֲרִיר מקורה במילה עָרַל,⁶² ובצורתה העברית היא קיימת בדיאלקטים שונים של יהודים במזרח ואף מופיעה בטקסטים כתובים.

נפוץ גם השימוש במילה אַתוֹן, נ' אַתוֹנָה (atōn, atonā). בפי רוב הדוברים שימשה המילה כינוי ללא־יהודי (בדרך כלל מוסלמי), ולעתים קרובות נאמרה על המשרתים שעבדו בבית. בפי חלק מהדוברים מילה זו משמשת גם כינוי לילד קטן (כדי שלא יבין שמדברים עליו).⁶³

מילה נפוצה מלשון הסתרים היא שַׁתַּק (šatta?) = תשתוק, אל תדבר על זה עכשיו (כדי שהלא־יהודי לא ישמע).

המילים שלעיל נאמרות בדרך כלל בפי יהודים בנוכחות לא־יהודים. הביטוי שלהלן נאמר בין יהודים בלבד, על לא־יהודים אבל שלא בנוכחותם: הַיִּם בְּיַנְיָהִים (hēm benehēm), וכן בגרסאות הַיִּם בְּיַנְיָהִים סַטְאן בְּיַנְיָהִים (hēm benehēm saṭān behēm saṭān) וְהַיִּם בְּיַנְיָהִים סַטְאן בְּיַנְיָהִים שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל (hēm benehēm šalōm ‘al ‘isra’ēl) = שיריבו ביניהם, אל לנו להתערב בריב ביניהם. ביטוי זה נאמר כאשר יהודים רואים לא־יהודים רבים ביניהם.⁶⁴

60 ראו רוזנבאום, שפת סתרים.

61 ראו, למשל, בר־אשר, מילים עבריות, עמ' 255; הנ"ל, בחינות, עמ' 211. לכינויים לנוצרים ומוסלמים ראו, למשל, בן־אורן ומוסקוביץ, ארגו, עמ' 54. וראו ההערה הבאה.

62 השוו הצורה נְגָלִים בפי יהודי פיאמונטה באיטליה (לוי, טבלה, עמ' 10).

63 המילה אַתוֹן, המשמשת בפי יהודי עיראק ככינוי לטיפש, משמשת במוצל גם ככינוי ללא־יהודי, בעיקר נוצרי (אבישור, פתגמים, עמ' 443).

64 על מילים וביטויים המעידים על היחס של היהודים ללא־יהודים ראו, למשל, אבישור, כינוי גנאי; בר־אשר, יסודות עבריים, עמ' 160–162.

4.5.7 שְׁבוּעוֹת

רבים מהאינפורמנטים דיווחו שאין זה רצוי להישבע, אבל בפועל השבועות נפוצות. רוב השבועות מכילות מרכיבים שמקורם בעברית, כאשר מילות השבועה נלקחו מערבית. הנפוצה שבמילות השבועה היא ו [w] [wu, wa, we] = "חי, בחיי, אני נשבע ב-". כמו כן משמשות מילות השבועה וְחַיָּאת... (wehyāt...) = "בחיי...", אני נשבע בחיי..." רב [b] (be), המתפקדת בדומה למילת השבועה ו.

השבועות הנפוצות והחמורות ביותר מכילות, בצורות שונות, מילים המציינות את התורה. אחת השבועות הנפוצות היא השבועה בְּאֵמֶת הַתּוֹרָה (be'emēt hatorā) = "אני נשבע באמת התורה (שדברי אמת)". המילה סִפֵּר (sēfer), המציינת ספר תורה, מופיעה בשבועות אחדות. היא מופיעה בצורת היחיד וְאֶסְפִּיר (wes-sēfer) = אני נשבע בספר התורה, ובצורת הרבים וְאֶסְפִּיאֲרִים (wes-sefarīm) = אני נשבע (בכל) ספרי התורה. השבועה החמורה ביותר והמחייבת ביותר היא וְאֶסְפִּיר פְּאֲנִדְרִי (wes-sēfer kannidrē) = אני נשבע בספר התורה "פְּאֲנִדְרִי". המילה פְּאֲנִדְרִי (kannidrē) מציינת את תפילת כל נדרי. רוב האינפורמנטים, אם כי לא כולם, ידעו שהכוונה לספר התורה שאותו מוציאים מארון הקודש בעת תפילת כל נדרי בערב יום כיפור. כל האינפורמנטים רואים את השבועה הזאת כחמורה ביותר וכמחייבת את המשתמש בה לומר את האמת.

שבועה נפוצה נוספת היא וְחַיָּאת אֶל־הַרְמְבָּאם (wehyāt el-harambām) = בחיי הרמב"ם. הצירוף הַרְמְבָּאם (harambām) נתפס כמילה אורגנית שניתן להוסיף לה את תווית היידוע, וכך יש רצף של תווית היידוע הערבית ושל תווית היידוע העברית. כמה שבועות משתמשות בחפצים הקשורים לענייני דת או הנמצאים בסביבתו של הנשבע. למשל: וְאֶת־תְּפִילִים (wet-tefillīm) = אני נשבע בתפילין; וְאֶל־מִצְחָאָף (wel-muṣḥāf) = אני נשבע בספר (ספר קודש מודפס); וְחַיָּאת אֶשְׁהַפּוֹל (wehyāt eš-šehakōl) = אני נשבע בשתייה. מקורה של המילה שְׁהַפּוֹל בברכה "שהכול נהיה בדברו", הנאמרת על מיני משקה.

4.6 מנהגים ולשון

כפי שמקובל בכל קבוצה חברתית מוגדרת גם בקרב יהודי מצרים התפתחו ביטויים ומטבעות לשון הקשורים לאורח החיים של הקבוצה. חלק מביטויים אלה קשורים לאירועים מסוימים בחיי הקהילה, ונאמרים רק בהקשר לאירועים אלה.⁶⁵

65 על מנהגי היהודים במצרים על פי מקורות כתובים ראו, למשל, בן־שמעון, נהר מצרים; ישראל, מנהגי מצרים; ניני, ממזרח. על חיי יום יום בעידן המודרני ראו, למשל, חסון, כרוניקות.

רבים מהיהודים גרו ב־חֶאֶרְהַ אל־יְהוּד (ḥārt el-yahūd) = שכונת היהודים (ובקיצור אל־חֶאֶרְהַ / el-ḥāra = השכונה). יהודים שמצבם הכלכלי השתפר נטו לעזוב את שכונת היהודים ולעבור לשכונות יוקרתיות יותר. הביטוי בְּתוּעַ אל־חֶאֶרְהַ (betū^c el) = אנשי השכונה, אלה של השכונה הפך להיות כינוי מזלזל שכונתו לאנשים פשוטים, חסרי אמצעים, חסרי השכלה, בעלי רמה נמוכה או בעלי התנהגות לא נאותה.

בליל הסדר, שבערבית היהודית נקרא (לְיֵלְת) אל־הַגְדָּה (lēlt el-haggadā), נהוג במהלך הסדר לתת לכל אחד מהילדים הקטנים, לפי תור, מפית מקופלת ובתוכה חתיכת מצה מהאפיקומן, ואותה הוא נושא על כתפו כדי שתסמל את הצרורות והצידה שבני ישראל נשאו אתם ממצרים. עורך הסדר שואל את הילדים, בזה אחר זה:

– גַּאֵי מְנִין? (gayy-e mnēn?) = מאיפה אתה בא?
והילד עונה:

– מִן מְצָרַאִים (min miṣrāyim) = ממצרים.
עורך הסדר חוזר ושואל:

– וְרַאֵיחַ פִּין? (werāyeḥ fēn?) = ולאן אתה הולך?
והילד עונה:

– עֵלָא יְרוּשָׁלַאִים (‘ala yeruṣalāyim) = לירושלים.⁶⁶

כמה אינפורמנטים דיווחו שבמשפחות שבהן היו הרבה ילדים ולכן השאלות והתשובות חזרו על עצמן פעמים רבות היו השובבים שבילדים מתחכמים ועונים לשאלה גַּאֵי מְנִין? תשובות כגון מִן מְל־מְדְרָסָה (me-l-madrasa) = מבית הספר, מִן מְצָר אל־גְדִידָה (min maṣr el-gedīda) = מ(שכונת) מצר אל־גְדִידָה (הליופוליס), וכיו"ב.

ליצנים היו גם בבית הכנסת, ואחת מאמירות ההיתול הנפוצות שהיו נאמרות בבית הכנסת (וגם מחוצה לו) היא האמירה מי אֵיל כְּמוֹךְ / תְּבָקָא עֵינֵכ זֵי אל־חֹחָה (mī ‘el kamōxa / teb’a ‘ēnak zayy el-xōxa) = מי אל כמוך / שעיןך תהיה כמו אפרסק (ז"א שתִּלְקָה בעינך). ביטוי זה מבוסס על פתיחת הפיוט "מי כמוך" ועל הריפרן "מי אל כמוך" בליטניה "אדיר ונאור" המושרת ביום הכיפורים.

כאשר הורים יהודים מנסים להרגיע או להרדים תינוק או ילד קטן, הם שרים לו:
חֵד אל־בְּזָה וְאַסְכַּת / חֵד אל־בְּזָה וְנָאם / אַמֵּכ אר־רוֹבִיסָה / נַאבוֹכ אל־חַאכָּאם (xud el-bezza we-skut / xud el-bezza wenām / ‘ummak er-robbīsa / wa-būk

66 תיאור של טקס זה ונוסח של הדיאלוג בצרפתית ראו אצל חסון, כרוניקות, עמ' 174–175.

(el-ḥaxām) = קח את הפטמה ותשתוק, קח את הפטמה ותישן / אמך אשת הרב, ואביך הרב". זוהי גרסה יהודית לשיר שהלא־יהודים נוהגים לשיר (בגרסאות שונות) לילדיהם הקטנים, למשל: **חַד אֶלְבִּזָּה וְאַסְכַּת / חַד אֶלְבִּזָּה וְנָאם / אִמְכּ אֶלְפִקְנִיהַ / נְאֻכּוּ אֶל־אִמָּאם** (xud el-bezza we-skut / xud el-bezza wenām / 'ummak) = קח את הפטמה ותשתוק, קח את הפטמה ותישן / אמך אשת דת, ואביך אִמָּאם. גרסה שונה (ומלאה) של השיר מופיעה בספר שיצא לאור ב־1927. להלן ארבע שורות הפתיחה: **חַד אֶלְבִּזָּה וְאַסְכַּת / חַד אֶלְבִּזָּה וְנָאם / בְּכִרְהַ תַּעִישׁ וְתִכְבֵּר / וְתִבְקָא תִמָּאם** (xud il bezza wi skut, xud-il bezza-w) = קח את הפטמה ותשתוק, קח את הפטמה ותישן / בעתיד ('מחר') תחיה ותגדל, ותהיה בסדר גמור⁶⁷.

שתי דמויות ששמן נזכר לעתים קרובות בדיבורם של יהודי מצרים הן הרמב"ם ואליהו הנביא. בקרב יהודי מצרים רווחת האמונה העממית שפנייה אל הרמב"ם מסוגלת לרפא חולים, ורבים מיהודי קהיר נהגו לבוא לבית כנסת הרמב"ם בשכונת היהודים כדי להדליק מנורת שמן ולבקש ממנו עזרה, ולעתים היו נשארים לישון שם כלילה מתוך אמונה שהדבר יסייע לריפוי. האמונה בכוחו של הרמב"ם והערצת אישיותו, המשתקפות בסיפורים רבים ששמעתי מפי אינפורמנטים, הולידו את השבועה הנפוצה בשמו: **וְחִיַּאת אֶל־הַרְמַבָּאם** (weḥyāt el-harambām) = בחיי הרמב"ם (ראו לעיל). גם לאליהו הנביא (**אֶלְיָאָהוּ אֲנִי־נְבִי** / eliyāhu -n-nabbī), וכן **לְיָאָהוּ אֲנִי־נְבִי** / liyāhu -n-nabbī)⁶⁸ פונים לעזרה בעת מחלה. את החולה נוהגים לברך בכרכה **יְזוּרַפּ לְיָאָהוּ אֲנִי־נְבִי** (yezūrak liyāhu -n-nabbī) = שאליהו הנביא יבקר אותך (וירפא אותך). בעת בהלה פתאומית נהוג לומר **לְיָאָהוּ אֲנִי־נְבִי! לְיָאָהוּ אֲנִי־נְבִי!** (liyāhu -n-nabbī! liyāhu -n-nabbī!) = אליהו הנביא, אליהו הנביא [תציל אותנו, תשמור עלינו] (קריאה זו נפוצה יותר בפי נשים, למשל כאשר הן רואות ילד קטן נופל או מקבל מכה).

במוצאי שבת (בפי היהודים, כמו בפי הלא־יהודים, **לְיֵלַת אֶל־חַד** / lēlt el-ḥadd = מיל', [ליל] יום ראשון) היהודים מברכים זה את זה בכרכה **גְּמַעְתַּפּ חַצְרָא** (gum'etak xadra) = שבוע טוב (מיל' שהשבוע שלך יהיה ירוק), או בצורת הרבים **גְּמַעְתַּפּם חַצְרָא** (gum'etkum xadra). ברכה זו נאמרת רק בפי יהודים. התשובות המקובלות לברכה זו הן (להלן בצורת היחיד בלבד): **וְגַמְעַתַּפּ חַצְרָא** (wugum'etak xadra) = שבוע ירוק גם לך, ובצורה המקוצרת **וְגַמְעַתַּפּ** (wugum'etak) = שגם השבוע שלך

67 לפי אלדר, ערבית מצרית, עמ' 113 הטקסט נדפס בתעתיק לועזי.

68 על שימוש ההברה הראשונה בשמות פרטיים ראו בר־אשר, דרכי הקטנה, עמ' 137 הערה 13; הנ"ל, מרכיב עברי, עמ' 72 הערה 71.

(יהיה ירוק); וּגְמַעְתַּפּ זַי־סֶלֶק (wugum'etak zayy es-sal') = שיהיה לך שבוע ירוק כמו סלק (מין סלק ירוק). כמו כן נעשה שימוש במילים פֶּל (full) = יסמין ו־קֶשְׁטָה (?ešta) = שמנת (עשויה מהקרום המצטבר על החלב), הנפוצות בשימוש בברכות הבוקר בפי כלל המצרים: וּגְמַעְתַּפּ זַי־אֶל־פֶּל (wugum'etak zayy el-full) = שיהיה לך שבוע טוב (לבן וצח כמו יסמין); וּגְמַעְתַּפּ זַי־אֶל־קֶשְׁטָה (wugum'etak zayy el-ēšta) = שיהיה לך שבוע טוב (לבן כמו השמנת שעל החלב). גרסה נפוצה פחות הייתה הברכה וּגְמַעְתַּפּ זַי־אֶל־לָבָן (wugum'etak zayy el-laban) = שיהיה לך שבוע טוב (לבן וצח כמו חלב).

היהודים שהולכים במוצאי שבת לבית הכנסת מקבלים שם ענפי הדס, מחככים בהם את ידיהם ומברכים בּוֹרָא עֲצֵי בְּסָמִים (borē 'aṣēy besamīm). ההדס נקרא בערבית מַרְסִין (marsīn), ובפי חלק מהיהודים מַרְסִים (marsīm), אבל יהודים רבים משתמשים בצורה בְּרָסִים (barsīm). המילה בְּרָסִים מציינת בערבית המצרית סוג של תלתן המשמש מאכל לבהמות, וכמה מהאינפורמנטים סיפרו לי שהם אכן תהו איך אותה מילה מציינת הן ירק המיועד לבהמות והן ירק שבו מחככים את הידיים במוצאי שבת.

5. הערה לסיכום

התופעות והלקסיקון שתוארו כאן, המייצגים רק חלק מהרפרטואר של הדיאלקט הערבי המדובר בפי יהודי מצרים, מראים שאכן אפשר לקבוע שבמצרים היה קיים דיאלקט ייחודי ליהודים. מחד גיסא דיאלקט זה מכיל תכונות רבות משותפות לדיאלקטים שבפי יהודי קהיר ויהודי אלכסנדריה, שהיוו כמעט את כלל יהודי מצרים; מאידך גיסא הדיאלקט שבפי היהודים נבדל בלא מעט מתכונותיו מהדיאלקטים שדיברו הלא־יהודים (הבדל זה חזק יותר בעת תקשורת בין יהודים מאשר בעת תקשורת בין יהודים ללא־יהודים). דיאלקט ייחודי זה, שרק חלק ממנו תואר כאן, עשיר במאות רבות של מילים וביטויים, שרבים מהם מקורם בעברית ואחרים עשויים תרכובות של עברית וערבית, ולעתים גם שפות אחרות. לקסיקון זה מעיד הן על קשר ללשונות יהודים אחרות במזרח הן על אופי ייחודי ועצמאי שלו בהשוואה ללשונות האלה. בעקבות כל זאת נראה לי, שאפשר להגדיר את הדיאלקט המדובר בפי היהודים כ"ערבית יהודית מצרית מדוברת". אני מקווה שהשלמת התיאור של דיאלקט זה, שעליה אני שוקד כעת, תחשוף תמונה מקיפה יותר של הערבית היהודית המדוברת ושל התרבות העומדת מאחוריה. נראה לי שחשיפה זו עשויה גם לסייע לעתים להבנה טובה יותר של טקסטים שנכתבו במצרים בידי יהודים, שיסודות מהערבית היהודית המדוברת משוקעים בהם.

הערות על התעתיקים

1. מילים בערבית מצרית יהודית ובערבית מצרית תקנית נדפסו באות שמנה.
2. ת סופית (ת מרבוטה) מתועתקת בעברית ה, ובלועזית h (אין להגותן בהפסק, ובסמיכות יש להגותן t).
3. כ רפה שמקורה בעברית מתועתקת 5, ו-כ רפה שמקורה בערבית (ح) מתועתקת ח. בשני המקרים ההגייה זהה, והתעתיק בלועזית הוא x.
4. סותם סדקי שמקורו ק עברית מתועתק בעברית ק, ובלועזית ' (בשני המקרים יש להגותו כסותם סדקי).
5. ס ו-ש שמאלית מתועתקת ס, ובלועזית s.
6. תעתיק סימני הניקוד: a = א̇, ā = א̄, e = אֵ, ē = אֵ̄, i = אִ, ī = אִ̄, u = אֻ, ā = א̄, o = אֹ, ū = אֹ̄ (אבל כדי לשמור על קרבה לכתיב העברי ו-ו מייצגות לעתים גם תנועות קצרות).
7. הכפלת עיצורים מסומנת בתעתיק הלוועזי בלבד.

רשימת הקיצורים

- אבישור, יסודות עבריים וארמיים = יצחק אבישור, "היסודות העבריים והארמיים בערבית היהודית החדשה: אקדמות להכנת מילון", מקדם ומים ה (תשמ"ח), עמ' 11-39.
- אבישור, כינויי גנאי = יצחק אבישור, "כינויי גנאי עבריים לגויים וליהודים בערבית יהודית בימי הביניים וגלגוליהם", בתוך יעקב בן-טולילה (עורך), שי להדסה: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, באר שבע תשנ"ז, עמ' 97-116.
- אבישור, כינויי ערבי שבתות = יצחק אבישור, "הערות לכינויי ערבי שבתות ומועדים בערבית-היהודית במזרח", לשוננו ס, ג-ד (אלול תשנ"ז), עמ' 335-342.
- אבישור, פתגמים = יצחק אבישור, "פתגמים ואמרות בעברית ובעברית-למחצה בערבית-היהודית המדוברת בעירק במאה העשרים", בתוך משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 441-456.
- אלגמיל, יהדות קראית = יוסף בן עובדיה אלגמיל, היהדות הקראית במצרים בעת החדשה, רמלה תשמ"ה.
- אלדר, ערבית מצרית = E. E. Elder, *Egyptian Colloquial Arabic Reader*, London 1927

- An Egyptian Alphabet for the Egyptian People*, Florence = אלף־בית מצרי (second edition) 1904 [הספר נדפס ללא שם מחבר].
- El-Said Badawi & Martin Hinds, *A Dictionary of Egyptian Arabic*, Beirut 1986 = מילון
- David M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993 = בוניס, לקסיקון
- בלאן, דקדוק = יהושע בלאו, דקדוק הערבית־היהודית של ימי־הביניים, ירושלים תשנ"ה (הדפסה חוזרת); מהדורה ראשונה – תשכ"ב; מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת – תשל"ט).
- Haim Blanc, "The nekṭeb-nekṭebu Imperfect in a Variety of Cairene Arabic", *Israel Oriental Studies* 4 (1974), pp. 206–226 = נַכְתֵּב-נַכְתֵּבוּ
- בלנק, ערבית יהודית = חיים בלנק, "ערבית יהודית מצרית: עוד לעניין ספר דרכי נועם לר' מרדכי בן יהודה הלוי (ונציה תנ"ז 1697)", ספונות, סדרה חדשה, ספר שלישי (יח), תשמ"ה, עמ' 299–314.
- בלנק, ערבית יהודית = חיים בלנק, "הארגו של הסוחרים בן־אורן ומוסקוביץ, ארגו גרשון בן־אורן ו־וולף מוסקוביץ, "הארגו של הסוחרים היהודיים בגרוזיה בהשוואה לארגו של הסוחרים היהודיים בארצות אחרות במזרח", מסורות ב (1986), עמ' 49–56.
- בלנק, ערבית יהודית = חיים בלנק, "המלים העבריות בחכיתיה", מקדם ומים ה (תשמ"ח) עמ' 59–66.
- בלנק, ערבית וארמית = אברהם בן־יעקב, עברית וארמית בלשון יהודי בבל, ירושלים תשמ"ה.
- בלנק, ערבית וארמית = חגי בן־שמאי, "גמעה" בערבית־יהודית כתרגום שאילה של 'ערובתא' – היום הקודם למועד: עדויות קדומות על מנהג התרת נדרים בערב ראש השנה", לשוננו נז, ב (טבת תשנ"ג), עמ' 125–136.
- בלנק, ערבית וארמית = רפאל אהרן בן־שמעון, ספר נהר מצרים, ירושלים תשנ"ה (כרך א: אורח חיים ויורה דעה; חלק ב: אבן העזר ותולדות המחבר).
- בלנק, ערבית וארמית = משה בר־אשר, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", בתוך בר־אשר, מסורות ולשונות, עמ' 147–172.
- בלנק, ערבית וארמית = משה בר־אשר, "דרכי ההקטנה בלהגי הערבית היהודית בתאפילאלת", שם, עמ' 133–144.
- בלנק, ערבית וארמית = משה בר־אשר, "בחינות בחקר המרכיב העברי בערבית היהודית החדשה במזרח ובמערב", שם, עמ' 208–229.

- בר-אשר, מילים עבריות = משה בר-אשר, "מילים עבריות וגלגוליהן בערבית היהודית בצפון-אפריקה", שם, עמ' 244–259.
- בר-אשר, מסורות ולשונות = משה בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"ט (מהדורה שנייה מורחבת).
- בר-אשר, מרכיב עברי = Moshe Bar-Asher, *La composante Hébraïque du Judeo-Arabe Algérien (Communautés de Tlemcen et Aïn-Témouchent)*, Jérusalem 1992
- בר-אשר, ערובה = משה בר-אשר, "ערובה ו'מעל' בערבית היהודית במערב", לשוננו נז, ד (תמוז תשנ"ג), עמ' 359–362.
- גורדון, יהודה החדשה = Benjamin L. Gordon, *New Judea: Jewish Life in Modern Palestine and Egypt*, New York 1977 (Reprint of the Philadelphia 1919 edition)
- הכהן, הגיד מרדכי = מרדכי הכהן, הגיד מרדכי: קורות לוב ויהודיה יישוביהם ומנהגיהם, ההדיר והוסיף מבוא והערות הרווי גולדברג, ירושלים תשל"ט.
- הרי, יסודות עבריים = Benjamin H. Hary, "Hebrew Elements in Egyptian = Judeo-Arabic Texts", in Shelomo Morag et al. (eds.), *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis: Proceedings of the 2nd International Conference on the Hebrew and Aramaic Elements in Jewish Languages* (Milan, October 23–26, 1995), Milano 1999, pp. 67–91
- הרי, מולטיגלוסיה = Benjamin H. Hary, *Multiglossia in Judeo-Arabic*, Leiden 1992
- הרי, ערבית יהודית = Benjamin H. Hary, *Judeo-Arabic, Written and Spoken in Egypt in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Ph.D. dissertation, Berkeley 1987
- וילמור, ערבית מדוברת = J. Selden Willmore, *The Spoken Arabic of Egypt*, London 1905
- חסון, יהודי הנילוס = Jacques Hassoun (ed.), *Juifs du Nil*, Paris 1981
- חסון, כרוניקות = Jacques Hassoun, "Chroniques de la Vie Quotidienne", in Jacques Hassoun (ed.), *Juifs du Nil*, pp. 105–192
- טומיש, מצב לשוני = Nada Tomiche, "La Situation Linguistique en Égypte", *Encyclopédie de la Pléiade*, Vol. 25: *Le Langage*, ed. by A. Martinet, Paris 1968, pp. 1173–1187
- יהודי מצרים = *Juifs d'Égypte: Images et textes*, Paris 1984

- ישראל, מנהגי מצרים = יום טוב ישראל, ספר מנהגי מצרים לפי סדר השלחן ערוך, נערך ע"י אברהם יוסף, חולון וירושלים תש"ן.
- Geoffrey Khan, "A Note on the Trade Argot of the = שפת סתרים =
Karaites Goldsmiths of Cairo", *Mediterranean Language Review* 9
(1995–97), pp. 74–76
- Marcel Cohen, *Le Parler arabe des Juifs D'Alger*, = ערבית מדוברת =
Paris 1912
- Amnon Cohen & Gabriel Baer (eds.), *Egypt and = מצרים =
Palestine. A Millennium of Association (868–1948)*, Jerusalem & New
York 1984
- לוי, טבלה = פרימו לוי, הטבלה המחזורית, תרגם מאיטלקית עמנואל בארי,
ירושלים, תשמ"ח.
- לנדאו, תולדות = יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה
העות'מאנית (1914–1517), ירושלים תשמ"ח.
- לסקר, יהדות מצרים = מיכאל מ' לסקר, "יהדות מצרים בתקופת משטרו של נאצר
(1970–1956)", מקדם ומים ג: מסורת ומודרניות ביהדות צפון־אפריקה וביהדות
המזרח, חיפה תש"ן, עמ' 252–213.
- מורג, מלים עבריות = שלמה מורג, "המלים העבריות בלשונות היהודים: מספר
היבטים כלליים", מקדם ומים ה, תשמ"ח עמ' 114–101.
- מורג, מגבש משולב = שלמה מורג, "המגבש המשולב של העברית: בחינות
של צורה ושל משמעות", בתוך אהרן דותן ואברהם טל (עורכים), מחקרים
בלשון העברית ט: ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין, תל אביב תשנ"ה, עמ'
208–183.
- Maurice Mizrahi, *L'Égypte et ses Juifs: Le temps = מצרים ויהודיה =
révolu (Xixe et XXe siècle)*, Genève 1977
- מיטל, אתרים = יורם מיטל, אתרים יהודיים במצרים, ירושלים תשנ"ה.
- מקדם ומים ה = יצחק אבישור ושלמה מורג (עורכים), מקדם ומים ה: היסודות
העבריים בלשונות היהודים, חיפה וירושלים תשנ"ב.
- נחלה, תופעות ייחודיות = رفائيل نخلة، غرائب اللهجة المصرية، بيروت 1974
- ניני, ממזרח = יהודה ניני, ממזרח ומים: יהודי מצרים – חיי יום יום והשתקפותם
בספרות השו"ת תרמ"ב–תרע"ד, תל אביב תש"ס.
- Socrates Spiro, *An Arabic-English Dictionary of the = מילון =
Colloquial Arabic of Egypt*, Beirut 1973 (1895)

Gabriel Sacroug, *The Egyptian Travelling Interpreter, or Arabic without a Teacher for English Travellers Visiting Egypt*, Cairo 1874

סראג, בחי כנסת = النبوي جبر سراج، المعابد اليهودية ودورها في حياة اليهود بمصر (بدون مكان وتاريخ)

Maurice Fargeon, *Les Juifs en Egypte depuis les origines jusqu'à ce jour: Histoire générale, suivie d'un aperçu documentaire*, Le Caire 1938

קארה, יסודות עבריים = יחיאל קארה, "היסודות העבריים והטיפולוגיה של העברית שבפי יהודי תימן", מקדם ומים ה, תשמ"ח 131-149.

Mourad al-Kodsi, *The Karaite Jews of Egypt 1882-1986*, Lyons (New York) 1987

קנדי, שפת גנבים = אריה קנדי, "מלים עבריות בשפת הגנבים ההונגרית", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 185-195.

Gudron Krämer, *The Jews in Modern Egypt, 1914-1952*, London, 1989

קרמר, קהילת קהיר = גודרון קרמר, "עלייתה ושקיעתה של קהילת קאהיר", פעמים 7 (תשמ"א), עמ' 4-34.

רבין ואחרים, לשונות יהודיות = חיים רבין ואחרים. "הלשונות היהודיות - המשותף, המיוחד והבעייתי" (בימת חוקרים), פעמים 1 (אביב תשל"ט), עמ' 40-57.

רוזנבאום, שפת סתרים = גבריאל מ' רוזנבאום. "מילים עבריות ושפת סתרים של צורפים קראים בפי יהודים ולא־יהודים במצרים המודרנית", פעמים 90 (אביב תשס"ב) (עומד להופיע).

שמיר, יהודים = Shimon Shamir (ed.) *The Jews of Egypt: A Mediterranean Society in Modern Times*, Boulder & London 1987

Wilhelm Spitta-Bey, *Grammatik des arabischen Vulgärdialectes von Aegypten*, Leipzig 1880

תדגי, ביטויים עבריים = יוסף תדגי, "ביטויים עבריים שלא כפשוטם בערבית-היהודית של המערב", בתוך משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 539-552.

תימור, פתגמים = أحمد تيمور، الأمثال العامية، القاهرة ١٩٨٦ (الطبعة الرابعة)